

Μέγας Φώτιος και Νικόδημος Ἀγιορείτης· ἡ συμβολή τους στὴν ἀποτύπωση τοῦ Κανονικοῦ Συνειδέτος*

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ**

Τὸ συνειδὸς ποὺ χαρακτηρίζει καὶ καθορίζει τὴ διαχρονικὴ νομοθεσία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων της, εἶναι θέμα πολὺπτυχο. Στὴν εἰσήγηση, ποὺ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ ἀναπτύξω ἐνώπιον ἐκλεκτῆς ὁμηγύρευος σεβασμίων κληρικῶν καὶ ἐγκρίτων διδασκάλων, θὰ παρουσιαστοῦν ἕξι πτυχές, τρόπον τινὰ ὡς βαθμίδες, μὲ τὴν τελευταία νὰ ἐπέχει τὴ θέση μηνύματος τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται.

1. Ἀφετηρία τοῦ προβληματισμοῦ

Στὴν τρίτη συνεδρία τῆς συνόδου ποὺ συνήλθε στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, δηλαδὴ στὴν Ἁγία Σοφία (879/80), τῆς φερομένης καὶ ὡς οἰκουμενικῆς¹, προκαθεζομένου τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ἀναγνώσθηκε ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ πάπα

* Εἰσήγηση στὴν Ἱερὰ Μονὴ Πεντέλης, 6 Φεβρουαρίου 2017 (ἑορτὴ τοῦ Μ. Φωτίου).

** Ὁ Θεόδωρος Ξ. Γιαγκοῦ εἶναι Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Γιὰ τὸν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα τῆς συνόδου (879/880) βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Μητροπολίτου Σουηδίας καὶ πάσης Σκανδιναβίας, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνες τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σσ. 510-511. Στὰ Πρακτικὰ τῆς συνόδου οἱ Πατέρες τὴν χαρακτηρίζουν «οἰκουμενικὴν», «ἐνδημοῦσαν», «μεγάλην», βλ. ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Τόμος χαρᾶς, ἐν ᾧ περιέχονται αἱ ἐπιστολαὶ Φωτίου τοῦ ἀγιοτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἡ ἀγία καὶ οἰκουμενικὴ ὀγδὴ σύνοδος, Τὰ ἀντιρόθηκα κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα τῆς Ρώμης Νικολάου ἱατροφιλοσόφου, Λόγος Μελετίου Ἀλεξανδρείας κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα, Διάλογος Ἱερονήμου μοναχοῦ μετὰ τινος ἐτέρου μοναχοῦ κατὰ Λατίνων*, τυπωθεὶς ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ῥημνίκου ..., ἐν ἔτει 1705, β' ἔκδ. Θεσσαλονίκη 1985, εἰσαγωγή-σχόλια-ἐπιμέλεια κειμένων Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ (στὸ ἕξῃς *Τόμος χαρᾶς*), σσ. 358, 365, 366, 367, 370, 375, 377, 380 (οἰκουμενικῆ), 286, 365 (ἐνδημοῦσα), 377 (μεγάλῃ) κ.ά. Εἶναι σημαντικό νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ

Ἰωάννη Η΄, αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπευθυνόμενη πρὸς τὰ μέλη τῆς συνόδου². Εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἀνάγνωση ἄλλων δύο κατὰ τὴν προηγούμενη συνεδρία, ἡ μία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α΄³ καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὸν πατριάρχη Φώτιο⁴. Καὶ στὶς τρεῖς ἐπιστολὲς θίγονταν θέματα ποὺ δοκίμαζαν τὶς ὁμαλὲς σχέσεις τῶν ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τὴ δυτικὴ, πρωτίστως τὶς σχέσεις μεταξὺ τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ ἐπίμαχο θέμα τὴν ἀθρόον χειροτονία ποὺ δέχθηκε ὁ πατριάρχης Φώτιος, ὅπως ἐπίσης ὁ προκάτοχος καὶ πατροθεῖος του Ταράσιος⁵, ἐκλαμβάνόμενες ὅτι αὐτὲς ὑπαγορεύθηκαν ἀπὸ κάποια ἀνέρειστη πράξις ποὺ υἰοθέτησε ἡ Κωνσταντινούπολη.

Ὁ πάπας Ἰωάννης ὑποστήριξε μὲ διακηρυκτικὸ τρόπο ὅτι οἱ συγκεκριμένες χειροτονίες ἀντιβαίνουν πρὸς τοὺς κανόνες τῶν πατέρων, κατονομάζοντας συγκεκριμένα στὴν Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Φώτιο «τὸν κανόνα τὸν ἐκτεθέντα τῇ συνόδῳ ἐν τοῖς καιροῖς τοῦ Ἀδριανοῦ, τοῦ ἀγιωτάτου πάπα, καὶ Ταρασίου»⁶. Σύμφωνα μὲ τὸν προκαθήμενο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἄνοδος στὸν πῶ ἀψηλὸ βαθμὸ τοῦ διδασκάλου, καὶ μάλιστα «ἐκ κοσμικῆς πραγματείας καὶ ἀγγελίας συναναστροφῆς»⁷, περικλείει τὸν κίνδυνο νὰ ἀναλάβει τὰ ἥνια τοῦ ἀρχιποιμένα ἀμαθῆς περὶ τὰ θεῖα καὶ ἀνεπιστήμονας. Μιά τέτοια περίπτωση εἶναι δεῖγμα αὐθάδειας καὶ ἐπὶ πλέον φοβερὸ τόλμημα. Ὁ πάπας περιφρουρεῖ τὴν ἀποψὴ του ἐπικαλούμενος τὸ παράδειγμα τοῦ στρατηγοῦ. Ὅπως θεωρεῖται παράλογη ἡ ἀνάθεση τῆς ἡγεσίας τοῦ στρατεύματος σὲ πρόσωπο ποὺ δὲν ἔχει δοκιμασθεῖ καὶ ἀναγνωρισθεῖ γιὰ τὴν ἰκανότητά του νὰ προστατεύει, μὲ μόχθο καὶ ἀποτε-

ἀξιολογηθεῖ σὲ βάθος ἡ ὀρολογία τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν συνόδων τῆς β΄ χιλιετίας, π.χ. ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν ὀνομάζει καὶ τὴν Πρωτοδευτέρα «ἀγίαν καὶ οἰκουμενικὴν σύνοδον», βλ. Ἀποκρίσεις 23 καὶ 30 πρὸς Μάρκο Ἀλεξανδρείας, ΡΠΣ, Δ΄, σ. 465 καὶ σ. 475 ἀντίστοιχα. Ἐπίσης «ἀγία καὶ μεγάλη» αὐτοχαρακτηρίζεται καὶ ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1484, «ἥτις ἐπὶ ἀνατροπῇ συνέστη τῆς ἐν Φλωρεντίας», *Concilium Oecumenicorum Generaliumque Decreta*, IV/1, Turnhout 2016, σ. 225.

2. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 324-328 (=Mansi, 17, σσ. 449-456).

3. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 275-286 (=Mansi, 17, σσ. 396-408).

4. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 289-292 (=Mansi, 17, σσ. 412-417).

5. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 326 (=Mansi, 17, σσ. 453). Βλ. π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 87 (2004) 344-345.

6. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 292 (=Mansi, 17, σσ. 416). Ἡ συνάφεια τοῦ κειμένου, στὶς σχετικὲς ἀναφορὰς ποὺ ὑπάρχουν στὰ *Πρακτικὰ* τῆς συνόδου, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ «κανόνας» ποὺ θεοσπίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀδριανὸ καὶ Ταράσιο σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι: *τὸ σπάνιο δὲν πρέπει νὰ γίνῃ νόμος*.

7. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 326 (=Mansi, 17, σσ. 452).

λεσματική φροντίδα, τὸν ἐμπιστευθέντα σὲ αὐτὸν λαὸ ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν, παρομοίως δὲν μπορεῖ κάποιος νὰ ἀναχθεῖ στὸ ὕψος τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος, ἀμύητος καὶ ἀμέτοχος ὢν τῶν ἀρχῶν τῆς θεολογίας καὶ τῶν μεθόδων τῆς ποιμαντορίας καὶ συνεπῶς ἀδόκιμος ὡς πρὸς τὶς δόλιες ἐπιβουλές τοῦ Ἄλλοτρίου⁸.

Παρὰ τὴν κατηγορηματικὴ ἀντίθεσή του στὸ θέμα τῆς ἀθρόον χειροτονίας, ὁ «ἀκρότατος ἀρχιερεὺς καὶ οἰκουμενικὸς πάπας», ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς δυτικούς⁹, ἐν τέλει ὑποχωρεῖ στὴν περίπτωση τοῦ Φωτίου, ὄχι μόνον γιὰ τὴν εἰρήνευση τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅπως ἐπανειλημμένα ἐκφράζεται ἡ πρόθεση τῶν δυτικῶν στὴ σύνοδο¹⁰, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἡ ἄποψή του περὶ ἀπειρίας διαψευδῶταν πανηγυρικὰ στὸ πρόσωπο τοῦ Φωτίου. Οὐδεὶς ἀμερόληπτος καὶ νοήμων κριτὴς ἀμφέβαλλε ὅτι ὁ Φώτιος διέθετε τὴν κατάλληλη θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικὴ παιδεία γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξἄλλου αὐτὸ δηλώθηκε μὲ παρρησία ἐνώπιον τῆς συνόδου καὶ μὲ συγκεκριμένα ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ Φωτίου¹¹. Τὴν ὑποχώρη-

8. Ὁ.π.

9. *Τόμος χαράς*, σ. 373 (=Mansi, 17, στ. 508).

10. Βλ. *Τόμος χαράς*, σ. 347 (=Mansi, 17, στ. 468-469), *Τόμος χαράς*, σσ. 357-358 (=Mansi, 17, στ. 485-488) τὴν τοποθέτηση στὴ σύνοδο τοῦ Πέτρου πρεσβύτερου καὶ καρδιναλίου. Παρομοίως ἡ εἰρήνευση τῶν Ἐκκλησιῶν ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλα μέλη τῆς Συνόδου.

11. *Τόμος χαράς*, σσ. 334-335 (=Mansi, 17, στ. 460): «Τὸ αὐτὸ μὲν ποιεῖν οὐκ ἠμέλησεν (ὁ Φώτιος), οὐκ ἐν ἑαυτῷ δὲ μόνῳ οὐδὲ ἐν τῷ ὑπὸ χεῖρα λαῷ τὴν εὐσέβειαν περιέγραψεν, ἀλλὰ μικροῦ πᾶσαν ἐπῆλθε τοῖς λόγοις τὴν γῆν, τῆς πλάνης τοὺς ἀνθρώπους ἐπιστρεφόμενος. Καὶ μάρτυς ἡ Ἀρμενίων χώρα ἢ τε Μεσοποταμία καὶ ἔθνη ὀλόκληρα, βαρβαρικὸν καὶ ὠμὸν τὸ πρὶν διαζῶντα βίον, ταῖς αὐτοῦ διδασκαλίαις τῆς πρὶν ἀπαλλαγέντα πλάνης καὶ πρὸς τὸ φῶς χειραγωγηθέντα δι' αὐτοῦ τοῦ τῆς σωτηρίας κηρύγματος, καὶ ὅσους ἂν τις τῷ λόγῳ παραστήσαι βουληθείη, πολὺ τῶν ἔργων καταδεστέρους ἀποδείξει». Στὸ ἴδιο θέμα ἀναφέρεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Φώτιος στὴν *Ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς χρόνους*, βλ. *PG* 102, 721 ἐξ. (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολή 2*, στίχ. 38 ἐξ.). Γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Φωτίου στὸν διάλογο μὲ τοὺς Ἀρμενίους βλ. ΙΩΑΝ. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Σχέσεις τῶν Ὁρθόδοξων καὶ Ἀρμενίων, ἰδίως ὁ κατὰ τὸν 1β' αἰῶνα θεολογικὸς διάλογος μεταξὺ αὐτῶν*, Ἀθῆναι 1957, σσ. 23-25. Ἐπίσης ἡ προσωπικότητα τοῦ Φωτίου προβάλλεται καὶ ἀπὸ ἄλλους πατέρες τῆς συνόδου, βλ. *Τόμος χαράς*, σσ. 356-357 (=Mansi, 17, στ. 484): «Τοσοῦτον ἡ ἀρετὴ τοῦ ἁγιωτάτου (πατριάρχου Φωτίου) περιήστραψεν εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ Σαρακηνοὶ οἱ τῇ ἀπιστίᾳ κατεχόμενοι ἀπέστειλαν πρὸς τὸν ἁγιώτατον ἡμῶν δεσπότην γράμματα, οἱ μὲν διδασκαλίαν αἰτούμενοι καὶ τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος ἀξιωθῆναι καὶ εἰς τὴν δουλείαν καὶ ὑποταγὴν τῶν ἁγιωτάτων βασιλέων ἡμῶν ἑαυτοὺς παραδοῦναι, οἱ δὲ καὶ τῶς οὐπω μὲν τὴν πίστιν μεταβαλεῖν ὁμολογοῦντες, δοῦλοι δὲ καὶ ὑποτελεσταὶ παρακαλοῦντες γενέσθαι τοῦ θεοπροβλήτου ἡμῶν βασιλέως διὰ μεσιτείας τοῦ ἁγιωτάτου ἡμῶν πατριάρχου, καὶ ὡς ὄρατε, ἰδοὺ αὐταὶ αἰ

σή του ὁ πάπας τὴ συνέδεσε μὲ μία ἀρχὴ ποὺ εἶναι διατυπωμένη σὲ κανόνα τῆς προηγούμενης συνόδου ποὺ προήδρευσε ὁ Φῶτιος, δηλαδή στὸν 17^ο τῆς Πρωτοδευτέρας, στὸν ὁποῖο διαλαλεῖται ὅτι: τὸ σπάνιο δὲν πρέπει νὰ γίνεται νόμος¹². Ἐπομένως ἡ ἀθρόον χειροτονία, ὡς ὑπαγομένη στὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτραπῆι στὸ μέλλον¹³ καὶ γι' αὐτὸ ὁ πάπας ἐπεδίωκε νὰ ἐπιτύχει μία ἀκόμη συνοδικὴ ἀπαγόρευση καὶ στὴν Ἀνατολή.

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξέφραζε ὅ,τι ἴσχυε στὴ Δύση, κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Νέπι (767-768)¹⁴. Ὅμως στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρχε διαφορετικὴ παράδοση καὶ αὐτὴν ὑποστήριξαν ἐν συνόδῳ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιστολῆς, δύο ἐξέχοντες ἱεράρχες, ὁ Προκόπιος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ ὁ Ζαχαρίας Χαλκηδόνος, ἐπικαλούμενοι ἀμφότεροι τὰ δεδομένα τῆς μα-

ἐπιστολαὶ τῶν ἀμηνόων εἰσι τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ οὐκ ἔστιν αὕτη ἢ ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἀλλοίωσις καὶ ἢ τοιαύτη μεταβολὴ ἐκ τοῦ Θεοῦ; Ἡ ἅγια σύνοδος εἶπε· Πᾶσι τοῦτο φανερὸν γέγονε, καὶ ὅτι ὁ Θεὸς οἰκεῖ ἐν αὐτῷ, οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Οἱ ἀγιώτατοι τοποτηρηταὶ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης εἶπον· Τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐμπνευσις αὐτοῦ τοιοῦτον φῶς δέδωκεν εἰς τὴν καθαρὰν ψυχὴν τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου, ὅτι λαμπρύνει καὶ φωτίζει πᾶσαν τὴν κτίσιν, ὥσπερ γὰρ ὁ ἥλιος, κἂν εἰς μόνον τὸν οὐρανὸν περιέχεται, ὅμως ὅλον τὸν περιγίειον κόσμον φωτίζει, οὕτω καὶ ὁ δεσπότης ἡμῶν ὁ κύριος Φῶτιος, κἂν καθέζηται εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ τὴν σύμπασαν κτίσιν δαδουχεῖ καὶ καταλάμπει».

12. «... ἀλλὰ τὸ γε σπάνιον οὐδαμοῦ νόμον τῆς Ἐκκλησίας τιθέμενοι», ΡΠΣ, Β', σ. 701. Ἡ ἴδια ἀρχὴ ὑποστηρίζεται ἐπανειλημμένα καὶ στὴ σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας, πάντοτε ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ πάπα. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο μπορεῖ κάποιος νὰ ὑποθέσει ὅτι ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ ποὺ γίνεται στὸν κανόνα 17 τῆς Πρωτοδευτέρας ἴσως ὀφείλεται σὲ δυτικὴ παρέμβαση, βλ. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 284 (=Mansi, 17, στ. 405): «... τὰ γὰρ σπάνια ἀγαθὰ οὐ δύναται νόμος εἶναι τοῖς πολλοῖς». *Τόμος χαρᾶς*, σ. 327 (=Mansi, 17, στ. 457): «... οὐ χρὴ τὸ σπάνιον νόμον γίνεσθαι». *Τόμος χαρᾶς*, σ. 359 (=Mansi, 17, στ. 488): «... τὰ γὰρ γινόμενα σπάνια, εἰ καὶ λίαν ἀγαθὰ εἴη, νόμος τοῖς μετέπειτα καθίστασθαι οὐ δύναται». Ἡ συγκεκριμένη ἀρχὴ ἀπαντᾷ στὸν Γρηγόριο Θεολόγο, *Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα, Λόγος 17, PG 36, 352*: «ἀλλ' οὐ νόμος Ἐκκλησίας τὸ σπάνιον».

13. Βλ. τὸ τελευταῖο χωρίο τῶν *Πρακτικῶν* στὴν προηγούμενη παραπομπή.

14. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ῥώμης ἀπαγόρευσε τὸ 769, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκλογὴ δύο ἔτη πρὶν (767) τοῦ λαϊκοῦ Κωνσταντίνου Νέπι καὶ τὴ χειροτονία του, τὴ μία ἡμέρα σὲ ὑποδιάκονο καὶ διάκονο καὶ τὴν ἐπόμενη σὲ ἐπίσκοπο Ῥώμης. Ἡ σύνδος τοῦ 769 ἀποφάσισε ὅτι στὸ ἐξῆς γιὰ νὰ ἐκλεγῆι κάποιος πάπας ἔπρεπε νὰ εἶχε χειροτονηθεῖ σὲ ὅλους τοὺς προηγούμενους βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης καὶ ὅτι μόνον οἱ καρδινάλιοι διάκονοι καὶ οἱ καρδινάλιοι πρεσβύτεροι μπορούσαν τελικὰ νὰ θεωροῦνται ὑποψήφιοι γιὰ τὴν Ἁγία Ἐδρα. Βλ. π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, *Τὸ φαινόμενο τῆς ἀθρόον χειροτονίας*, ὅ.π., σσ. 234, 237 ἔξ. Γιὰ τὴ χειροτονία τοῦ πάπα Κωνσταντίνου Νέπι βλ. J. B. GIBAUT, *The Clinical Cursus of Constantine of Nepi: Two accounts*, *Ecclesia Oriens* 12 (1995) 195-205. Ἐπίσης βλ. σχετικὰ π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, *Ἡ ἱστορικὴ, δογματικὴ καὶ κανονικὴ σπουδαιότης τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως (879-880)*, ἀδημ. διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 119-163.

κράιωνης κανονικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προσέγγισή τους ἔλαβε ὑπόψη τὸν σχετικὸ ἀρχαῖο κανόνα, δηλαδή τὸν 10^ο τῆς Σαρδικῆς, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο μὲ μεγάλη εὐκολία προχώρησαν καὶ πὺρ πέρα ἀπὸ αὐτόν. Κατὰ τὸν Προκόπιο, ἡ σύνοδος τῆς Σαρδικῆς ἀπαγόρευσε πράγματι τὴν ἀθρόον χειροτονία, ὄχι ὅμως παντὸς λαϊκοῦ, ἀλλὰ μόνο «τῶν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς» σχολαστικῶν ἢ πλουσίων¹⁵, ἢτοι προσώπων «τῆς δημόδους συγχύσεως»¹⁶ καὶ συνεπῶς, κατὰ τεκμήριον, ἀπαιδεύτων ἐκκλησιαστικά. Ὁ ἴδιος ὁμολόγησε ὅτι τέτοιους ἡ Ἐκκλησία, χάριτι Θεοῦ, οὐδέποτε ἀποδέχθηκε¹⁷. Ταυτόχρονα ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ἐκκλησία θὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ συμμορφωθεῖ σὲ ἕνα κανόνα οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ ὄχι τοπικῆς (καὶ ἐδῶ ὁ Προκόπιος πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι φαίνεται ἐσκεμμένα νὰ παραθεωρεῖ ὅτι οἱ κανόνες τῶν τοπικῶν συνόδων, ἐπομένως καὶ τῆς Σαρδικῆς, εἶχαν προσλάβει οἰκουμενικὸ κῦρος διὰ τῆς Πενθέκτης¹⁸) μόνο στὴν περίπτωση πού δὲν θὰ εἶχε ἀντιμαχόμενο τὸ ἔθος. Ἔτσι στὴν προβληματική του ἐπισυνάπτει τὸ ἀποφθεγματικὸ ἐπιχείρημα ὅτι: «ἐπειδὴ πολλὰ τῶ ἐπιχωρίῳ ἔθει ὀρῶμεν κατακρατήσαντα πολλάκις κανονικῶν διατάξεων, οὐδεμίαν ἔχομεν αἰσχύνῃν προστριβομένην ἡμῖν»¹⁹. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πλαισίου, ὑποτάσσει στὴν πραγματικότητα τὶς συνοδικῆς κανονικῆς ἀποφάσεις στὸ ἐπιχώριο ἔθος καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντικρούει τὴ μομφὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πάπα γιὰ πράξη αἰσχύνῃς. Ὁ Προκόπιος πίστευε ὅτι τὸ ἔθος διαπλατύνει τὸν ὀρίζοντα τῶν κανονικῶν διατάξεων καὶ ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὰ τυχὸν ἀδιέξοδα, ἰδιαίτερα στὴν πάντοτε ἐξελισσόμενη λειτουργικὴ πράξη.

Τὴ θέση τοῦ Προκοπίου ἐνίσχυσε ὁ Ζαχαρίας Χαλκηδόνας, ἐπικαλούμενος τὴν περίπτωση τοῦ Νεκταρίου, τὸν ὁποῖο οἱ πατέρες τῆς Β΄ οἰκουμενικῆς συνόδου, δηλαδή ἕνα συνοδικὸ ὄργανο αὐξημένης αὐθεντίας, νεοφώτιστον ὄντα, ἐξέλεξαν ἀθρόον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἴδιος προσθέτει καὶ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀμβροσίου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ κατηχούμενος ἐξελέγη ἐπίσκοπος

15. ΡΠΣ, Γ΄, σ. 256 (=P.-P. JOANNOU, *Discipline*, I2, σ. 173).

16. Βλ. ΙΩΑΝΝΗ ΖΩΝΑΡΑ, σχόλιο στὸν 10/Σαρδ., ΡΠΣ, Γ΄, σ. 256.

17. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 329 (=Mansi, 17, σ. 456).

18. Γιὰ τὸν κανόνα 2 τῆς Πενθέκτης βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΟΥΗΔΙΑΣ (ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ), Ὁ β΄ κανὼν τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας του*, Ἀθήναι 1980, σσ. 259-281. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, ὁ.π., σσ. 73-83.

19. *Τόμος χαρᾶς*, σσ. 329-330 (=Mansi, 17, σ. 456).

Μεδιολάνων, καθώς και τὰ παραδείγματα τῶν Ἐφραιμ ἢ Ἐφραιμίου Ἀντιοχείας καὶ Εὐσεβίου Καισαρείας²⁰.

Ἐκτὸς τῶν παραπάνω ἐνδεικτικῶν ἀναφορῶν, προσφόρων στὸν μητροπολίτη Χαλκηδόνος, εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι οἱ πηγές εἶχαν νὰ καταθέσουν περισσότερα παραδείγματα. Ἐξάλλου στὴ λειτουργικὴ πράξη ἦταν μαρτυρημένη καὶ ἡ περιπτωση τῶν *per saltum* χειροτονιῶν, δηλαδή χειροτονιῶν διὰ παραλείψεως (ὑπερβάσεως) ἑνὸς ἢ δύο βαθμῶν ἱερωσύνης²¹, καθόσον οἱ βαθμοὶ δὲν νοοῦνται ὡς οἱ βαθμίδες πὺν ἀναβιβάζουν σταδιακὰ στὴν πληρότητα τῆς ἱερωσύνης, ἦτοι «πρὸς τὴν ἀπῖδα τῆς ἐπισκοπῆς»²², οὔτε οἱ ἀπαραίτητες ψηφίδες γιὰ νὰ ἐξικονισθεῖ ἡ ἄρτια εἰκόνα τοῦ ἀρχιερέα. Βασικὸς λόγος πὺν ὑπαγορεύει τὴ διέλευση δι' ὄλων τῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης εἶναι ἡ ἀπόκτηση ποιμαντικῆς καὶ λειτουργικῆς ἐμπειρίας²³.

20. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 330 (=Mansi, 17, σ. 457). Βλ. σχετικὰ καὶ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν Κανονολόγων», *Μνήμη ἁγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου* (14-17 Ὀκτωβρίου 1993), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 166-167.

21. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Κανονικὲς μαρτυρίες σὲ βίους Κυπρίων ἁγίων (Σπυρίδωνος Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, Ἰωάννου Ἐλεήμονος», *Κυπριακὴ ἀγιολογία, Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου*, ἐπιμ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ καὶ Πρωτοπρ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΝΑΣΣΗΣ, Ἁγία Νάπα - Παραλίμνι 2015, σ. 180 ἐξ. Βλ. ἐπίσης π. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΖΥΜΑΡΗ, *Τὸ φαινόμενον τῆς ἀθρόον χειροτονίας*, ὁ.π., σσ. 244-245 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ἱστορικὴ, δογματικὴ καὶ κανονικὴ σπουδαιότης*, ὁ.π., σ. 120 ἐξ.

22. ΡΠΣ, Γ', σ. 256 (=P.-P. JOANNOU, *Discipline*, I2, σ. 173).

23. Στὸν 10/Σαρδ. ὀρίζεται: «Ἐξεὶ δὲ ἐκάστου τάγματος ὁ βαθμὸς οὐκ ἐλαχίστου δηλονότι χρόνου μηνός, δι' οὗ ἡ πίστις αὐτοῦ καὶ ἡ τῶν τρόπων καλοκαγαθία καὶ ἡ στερόδότης καὶ ἡ ἐπιείκεια γνώριμος γενέσθαι δυνήσεται· καὶ αὐτὸς ἄξιός τῆς θείας ἱερωσύνης νομισθεὶς τῆς μεγίστης ἀπολαύει τιμῆς», ΡΠΣ, Γ', σ. 256 (=P.-P. JOANNOU, *Discipline*, I, σσ. 173-174). Ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν 123 Νεαρά καθορίζει αὐτὸ τὸ διάστημα σὲ τρεῖς μῆνες παραμονῆς σὲ βαθμοὺς κατώτερους τοῦ ἀρχιερέα, προτοῦ ὁ ὑποψήφιος χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος, ὥστε νὰ διδαχθεῖ τοὺς κανόνες καὶ τὴ λειτουργικὴ τάξη, ἐκτὸς ἐὰν αὐτὸς διακρινόταν ἤδη γιὰ τὴν ὠριμότητά του. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, πολὺ ἀργότερα, γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα παρουσιάζεται τελείως ἐξαρτημένος ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τάξη, τὴν ὁποία σὲ ὄλο τὸ ἔργο του ὑπομνηματίζει μὲ θαυμασμό. Ὁ κληρικὸς, κατ' αὐτόν, θὰ πρέπει νὰ παραμένει στοὺς ἐνδιάμεσους βαθμοὺς τουλάχιστον ἐπτά ἡμέρες, «διὰ τὴν τιμὴν τῶν χαρακτημάτων τοῦ Πνεύματος καὶ ὡς ἂν εἰς ἕξιν ἔλθῃ τοῦ ἔργου», *Διάλογος*, PG 155, 384D, 393CD. Ὁ Συμεὼν στὴν πραγματικότητα ἐπικαλεῖται θέση γνωστὴ στὴν κανονικὴ παράδοση, καθόσον κάτι τέτοιο ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα (ΡΠΣ, Β', σσ. 702-703) καὶ ἀπὸ τὸν Νικητὰ Θεσσαλονίκης: «Ἀλλὰ καὶ τὸν σήμερον χειροτονηθέντα διάκονον χειροτονηθῆναι καὶ πρεσβύτερον μετὰ τρίτην ἢ δευτέραν ἢ καὶ μετὰ μίαν ἡμέραν, τέλειον κατὰ χρόνον, ἦτοι ἐτῶν τριάκοντα καὶ μὴ κατὰ τι ἕτερον κωλυόμενον, οὐδεὶς μὲν κανὼν κωλύει ὀη-

Ἀνάλογες περιπτώσεις χειροτονιῶν μαρτυροῦνται καὶ στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἰδίως σὲ ἐκεῖνα ποὺ ἰστοροῦν τὸν βίο καὶ τὴν πολιτεία ἁγίων κληρικῶν²⁴. Γιὰ παράδειγμα στὸν *Βίο* τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, ὁ βιογράφος Πολύβιος Ρινοκουρούων, ἓνα πρόσωπο τεκμηριωμένα ἐνήμερο γιὰ τὴ λειτουργικὴ τάξη, περιγράφοντας τὴ σύλληψη τοῦ Ἐπιφανίου ποὺ περιεπλανᾶτο στὴν ἀγορὰ τῆς Σαλαμίνας (Κύπρου) ἀμέριμος, ἔτοιμος νὰ πάρει τὸ καράβι γιὰ τὴν Παλαιστίνη, καθὼς καὶ τὴ βίαιη προσαγωγή του ἐνώπιον τοῦ θυσιαστηρίου, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Ἅγιος ἔλαβε καὶ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης ἐντὸς τῆς ἴδιας μέρας καὶ μάλιστα ὅτι ἡ τέλεση τῶν χειροτονιῶν εἶχε χαλαρὴ σύνδεση μὲ τὴ θ. λειτουργία²⁵: «Εἶς δὲ τῶν διακόνων ἐπιλαβόμενος τῆς κε-

τῶς, εἰ μὴ τις ἐκεῖνο ἐξηγή, ὅπερ ὁ Θεολόγος ἐν τῷ εἰς *Πεντηκοστὴν λόγῳ*, περὶ τοῦ ἐπτά φησιν ἀριθμοῦ, ἐν ἐπτά ἡμέραις ὁ ἱερεὺς τελειούμενος (PG 36, 488). Ἀλλὰ τοῦτο οὐ νομοθετοῦντος ἐπὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ ἀπαριθμουμένου, δι' ὅσων ἐν τῇ παλαιᾷ τιμώμενος εὐρίσκεται ὁ ἐπτά ἀριθμός, δι' ὃ ἐπάγει· ἐν ἐπτά δὲ ὁ λεπρὸς καθαιρούμενος. Εἰ δὲ τὸ τοῦ ἱερέως ὄνομα ἐπὶ μόνον πρεσβυτέρου καὶ οὐχὶ διακόνου ἐκδεχόμεθα, τὸ ἐν ἐπτά ἡμέραις ὁ ἱερεὺς τελειούμενος οὐ κωλύει τὸν σημερινὸν χειροτονηθέντα διάκονον ἐντὸς ἐπτά ἡμερῶν χειροτονηθῆναι καὶ πρεσβύτερον... Δεῖ γὰρ τέλειον τῶν ἱερουργικῶν ἔργων πείραν ἔχειν ἰκανήν...», Α. Pavlov (ἐκδ.), *Kanoniceskie otrety Nikity, mitropolita Saluskago (XII veka?)*, *Vizantijkij Vremennik* 2 (1895) 386. Βλ. καὶ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, *Liturgica graeca sunt, non leguntur*: Τὰ λειτουργικὰ-κανονικὰ παραλειπόμενα τῆς συλλογῆς Bonafidius καὶ τῶν παραγῶγων τῆς *Γηθόσυνον σέβασμα*. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς *Λειτουργικῆς Ἰωάννην Μ. Φουντούλην* (†2007), τ. Β', Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 1634-1635. Τοῦ ἰδίου, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν Κανονολόγων, ὁ.π., σσ. 152-153.

24. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΚΚΟΥ, *Κανονικὲς μαρτυρίες*, ὁ.π., σ. 177 ἔξ. Εἶναι χρήσιμο ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ παράλληλη ὀρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ βιογράφος Λεόντιος Νεαπόλεως στὸν *Βίο* τοῦ Ἰωάννη Ἐλεήμονος (βλ. στοῦ Κ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου, Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Ἐλεήμονος*, Λευκωσία 1988, σ. 128: «Τοῦτο δὲ ἦν τὸ θαυμασιώτερον τοῦ ἐν ἁγίοις, ὅτι οὔτε τὸν μονήρη βίον ἀσκήσας, οὔτε ἐν κλήρῳ πρὸ τῆς χειροτονίας αὐτοῦ εἰς πατριαρχεῖον διατρίψας ἐν ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ γυναικὶ νομίμῳ προσομιλήσας, οὕτω τῆς καταστάσεως ἐκράτησε ἀπὸ κάλιγος εἰς πατριάρχην χειροτονηθεὶς») μὲ αὐτὴ τοῦ πάπα Ἰωάννη Η' στὴν Ἐπιστολὴ του πρὸς τὰ μέλη τῆς συνόδου, προκειμένου περὶ τοῦ Φωτίου (*Τόμος χαρᾶς*, σσ. 325-326 = Mansi, 17, στ. 452: «ὅτι ἀπὸ κοσμικοῦ τάγματος καὶ βασιλικῆς ὑπηρεσίας, ἀπὸ καλίγων, εἰς τὸν μέγαν θρόνον ἀνήλθε καὶ οὐ κατὰ τοὺς παρ' ἡμῖν κανόνας κατέστη πατριάρχης»). Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς φράσεως ἀπὸ κάλιγος, βλ. Κ. ΣΙΑΜΑΚΗ στὸ *Τόμος χαρᾶς*, σ. 326, ὑποσ. 3.

25. Ἡ μὴ σύνδεση τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου μὲ τὴ θεία λειτουργία μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὴν αἰθιοπικὴ μετάφραση τῆς *Ἀποστολικῆς Παραδόσεως* τοῦ Ἱππολύτου Ρώμης, Ρ. BRADSHAW, Μ. JOHNSON, Ε. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, Minneapolis 2002, σ. 24 καὶ ἀπὸ σχετικὰ κεφάλαια τῶν *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν* (VIII, 4-6) βλ. Χ. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, Paderbonae 1905 (Torino 1979), σσ. 472-476. Βλ. περισσότερα γιὰ τὴ σύνδεση τῶν μυστηρίων μὲ τὴ θεία Εὐχαριστία στοῦ Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία ὡς κέν-*

φαλῆς Ἐπιφανίου ἤγεν αὐτὸν πρὸς Πάππον (Κυθραίας) ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου μετὰ βίας, ὥστε συνελθεῖν καὶ ἄλλους πλείστους, ὅπως διασώσωσιν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Χειροτονεῖ οὖν αὐτὸν διάκονον καὶ πάλιν δίδωσιν εἰρήνην καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν πρεσβύτερον καὶ γίνεται ἡ ἀκολουθία καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν ἐπίσκοπον. Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀνήλθομεν ἐπὶ τῷ ἐπισκοπεῖω ..., ὅπως μεταλάβωμεν καὶ εὐφρανθῶμεν ἐπὶ τῇ πατρῴσυνῃ» τοῦ Ἐπιφανίου²⁶.

Τέτοια παραδείγματα τῶν πηγῶν στηρίζουν τὴ σημασία τοῦ ἔθους καὶ προβάλλουν ἐνισχυμένη τὴ θέση ποῦ διετύπωσε ὁ Προκόπιος Καισαρείας, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἐπιχώριο ἔθος πολλὰς φορὰς κατακρατύνει τῶν κανονικῶν διατάξεων, ἐν προκειμένῳ τοῦ παλαιότερου κανόνα τῆς Σαρδικῆς καὶ τοῦ νεωτέρου τῆς Πρωτοδευτέρας. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἀναδύεται ἡ πάντοτε ἐπίμαχη καὶ ἐπίκαιρη διελκυστίνδα ὅσον ἀφορᾷ στὰ κανονικὰ ζητήματα: ποιὸς εἶναι αὐτὸς ποῦ ἐκφράζει τὸ κανονικὸ συνειδὸς τῆς Ἐκκλησίας; οἱ οἰκουμενικὲς σύνοδοι; οἱ πατέρες; τὸ ἔθος; τὰ τυπικά, προκειμένου περὶ τοῦ μοναχισμοῦ καὶ περὶ τῆς λειτουργικῆς εὐταξίας; Ἐπίσης, πῶς διαμορφώνεται ἢ πῶς ἐν τοῖς πράγμασι ἐκδηλώνεται αὐτὸ τὸ κανονικὸ συνειδὸς καὶ ποιό θεσμικὸ ὄργανο ὑπερισχύει, ὅταν ὑπάρχει ἀμφιγνωμία ἢ ἀμφιβολία;

Βεβαίως ὅσον ἀφορᾷ στὶς συνοδικὲς συζητήσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀθρόου χειροτονίας, θὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμε ὅτι ἀφετηρία γιὰ τὸν πάπα καὶ τοὺς ἐκπροσώπους του ἦταν ὁ νόμος, πρωτίστως ὁ νόμος τῆς Ρώμης, ἐνῶ γιὰ τὸν Προκόπιο καὶ γιὰ ἄλλους ἀνατολικοὺς ἦταν τὸ ἔθος, τὸ ὁποῖο «νικᾷ τὸν νόμον»²⁷, πιθανὸν γιὰ τὴ σκέψη τους οἱ ἰ. κανόνες θεωροῦνται ἕνα ξεχωριστὸ καὶ ἐξαιρετικὸ κεφάλαιο τοῦ εὐρύτερου διαχρονικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους,

τρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας Ἐὐχαριστίας, Θεσσαλονίκη 2005, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ προβληματικὴ καὶ βιβλιογραφία. Στὸν Βίο τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὴ χειροτονία τοῦ Πολυβίου Ρινοκουρούρων: «Ὅτε δὲ ἐπληρώθη πᾶσα ἡ ἀκολουθία (σημ.: ἐδῶ δὲν διευκρινίζεται ποιά ἀκολουθία ἐννοεῖται), τότε ἀπέστειλε (ὁ Ἐπιφάνιος) ἕνα τῶν διακόνων καὶ ἤγαγέ με (δηλ. τὸν Πολύβιο) ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἐχειροτόνησέν με πρεσβύτερον καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ φόβου ἔπεσα ἐπὶ τῆς κλίνης καὶ ἤμην συνεχόμενος ἐπὶ κρεβάτου ...», PG 41, 80B.

26. PG 41, 68D. Βλ. σχετικὰ καὶ τὴν ἀνέκδοτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία τῆς ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, *Λειτουργικὲς μαρτυρίες στοὺς βίους τῶν ὁσίων*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 48 ἔξ. ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Πληροφορίες Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὶς ἀγιολογικὲς πηγές τοῦ 4^{ου} αἰῶνα, *Analecta Atheniensia ad Jus Byzantinum Spectantia*, I [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 10, ἐπιμ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ], Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1997, σ. 15 ἔξ.

27. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 333 (=Mansi, 17, στ. 457).

δηλαδή της σύνολης κανονικῆς παραδόσεως. Μάλιστα ὁ Ζαχαρίας Χαλκηδό-
νος, μὲ διαφαινόμενη εἰρωνεία, ἐπισημαίνει στοὺς δυτικούς ὅτι οἱ ἐν Ρώμῃ φω-
στήρες, «οἱ τὰς οἰκείας ἀνὰ ἀνά πᾶσαν τὴν οἰκουμένην πέμποντες ..., πολλὰ
ποιοῦν παρὰ τὸν κανόνα τοῖς ἔθεσι ἐπόμενοι, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔθος αὐτὸ πολλάκις
νικᾷ τὸ ἔθος»²⁸.

2. Ἐπέκταση τοῦ προβληματισμοῦ

Μὲ τὴν τοποθέτησή του ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος ἐξέφραζε τὸ περιορέ-
ον κανονικὸ πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ πηγές προσφέρουν ἱκανὰ τεκμηρία
αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως καὶ ἔτσι, ἂν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε τὸ κανονικὸ
πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς, δὲν πρέπει μὲ κανένα τρόπο νὰ τὴν παραθεωροῦμε ἢ νὰ
τὴν διαβάσουμε ἐπιτόλαια. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο μποροῦν νὰ κατατεθοῦν κάποια
ἐνδεικτικὰ παραδείγματα. Συγκεκριμένα, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπίμονη ἀνα-
φορὰ στὸ ἄγραφο ἔθος πολλῶν κανονολόγων, πρωτίστως ὄσων συνέταξαν κα-
νονικὲς ἀποκρίσεις, ὅπως οἱ Ἰωάννης Κίτρον²⁹ καὶ Δημήτριος Χωματιανός,
Ἀρχιεπίσκοπος Ἀρχίδος³⁰. Αὐτοί, στηριζόμενοι στὸν Μ. Βασίλειο, ὁ ὁποῖος θε-
σπίζει ὅτι τὸ ἔθος ἀντὶ νόμου κρατεῖ, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν κατ' ἀνατολὰς
στροφὴ τοῦ προσευχόμενου καθὼς καὶ ἄλλες λειτουργικὲς πράξεις³¹, συστοι-
χοῦν στὸ ἴδιο πνεῦμα καὶ ἔτσι ἐπικαλοῦνται τὸ ἔθος γιὰ νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ λει-

28. Ὁ.π.

29. «Τὸ ἄγραφον ἔθος τῆς Ἐκκλησίας ὡς νόμον κρατεῖν ὁ τοῦ κόσμου φωστήρ, ὁ μέγας Βα-
σίλειος· ὅταν γοῦν τὰς τοιαύτας χειροτονίας οὐκ ἐπιγινώσκῃ ὁ νόμος τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο
οὐδὲ ἡμεῖς οὐ δυνάμεθα τὴν τοιαύτην συνήθειαν γνωματεῦσαι ὡς βεβαίαν κρατεῖν ...», Ἀπόκρι-
ση 1, ΡΠΣ, Ε', σ. 403.

30. «Τὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας τὰ πορφυρὰ ἀρχιερατικὰ θεῖα ἐσθήματα ἀπλᾶ βούλεται εἶναι»,
J.-B. Pitra, *Analecta sacra et classica*, τ. VI, Ρώμη 1891, σ. 633. «Τὸ ἄγραφον τῆς Ἐκκλησίας
ἔθος νόμον ἡγεῖται ἢ τῶν χριστιανῶν πολιτεία· ἐπεὶ γοῦν ἐξ ἀγράφου παραδόσεως ἔχομεν διὰ
τριῶν ἄρτων τὸ ἔλαττον τὴν θεῖαν ἱερουργίαν ποιεῖν ...», Ὁ.π., σ. 687. «Καὶ τοῦτο ἐξ ἀγράφου
ἔθους ἐστὶν ἐκκλησιαστικοῦ κατὰ τὴν τρίτην ὥραν τῆς ἡμέρας ἀρχεσθαι τὴν θεῖαν ἱερουργίαν
...», Ὁ.π., σ. 689. «Καὶ τοῦτο ἐξ ἀγράφου παραδόσεως τῆ Ἐκκλησία νενομισμένον ἐστίν, εἰς γὰρ
τὴν ἀκολουθίαν τοῦ τε ὄρθρου καὶ τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ἐσπερινοῦ τὸν ἀρχιδιάκονον ἢ τὸν
δευτερεύοντα τῶν διακόνων ἢ ἀντ' αὐτῶν ἕτερον διάκονον ἐν τῇ ἐνάρξει προαναφωνεῖν πρὸς
τὸν ἱερέα τό· *Εὐλόγησον δέσποτα* ...», Ὁ.π., σ. 691. Ἀναφορὲς στὸ ἄγραφο ἢ παλαιὸ ἔθος γί-
νονται καὶ ἀπὸ τοὺς σχολιαστὰς τῶν κανόνων, βλ. ΡΠΣ, Β', σσ. 204, 205, 460, 467, 476, 495, 614.
ΡΠΣ, Γ', σσ. 107, 133, 183, 186, 187 καὶ 444.

31. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*, 27, PG 32, 188AB (=SC 17 bis, σ. 48).

τουργικά ἀμφίβολα καὶ νὰ καθορισθεῖ ἡ ἐνδεδειγμένη λειτουργικὴ τάξη. Παρομοίως, ὁ Βαλσαμῶν προτάσσει τὸ λειτουργικὸ ἔθος τῆς Βασιλεύουσας, καταφεύγοντας σὲ μία ἀρχὴ πὺν διετύπωσε ὁ Ρωμαῖος νομοδιδάσκαλος Οὐλπιανός, ὅτι: «Περὶ ὧν ἔγγραφος οὐ κείται νόμος, παραφυλάττειν δεῖ τὸ ἔθος, ὃ ἢ Ῥώμῃ κέχρηται»³². Καὶ ἐπειδὴ ἡ Παλαιὰ Ῥώμη ἀποσχίσθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, θὰ πρέπει νὰ παραφυλάσσεται τὸ ἔθος τῆς Νέας. Ὁ Βαλσαμῶν οὐσιαστικὰ ἀπαιτοῦσε τὴ συμμόρφωση τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῶν ὑπολοίπων πατριαρχείων πρὸς τὸ ἔθος τῆς Κωνσταντινουπόλεως³³. Ἐξάλλου ἦταν ἐπιτακτικὴ καὶ πρόσφορη ἡ συγκεκριμένη ἐπίκληση στὴ μεταφωτιανὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία οἱ διεργασίες τῆς λειτουργικῆς τάξεως εἶχαν ξεπεράσει κατὰ πολὺ τὶς ἀρχαῖες κανονικὲς διαρρυθμίσεις, ἐνῶ συνετελεῖτο συστηματικὰ μὲ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη ἡ κωδικοποίηση τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως.

Συναφῶς μπορούμε περαιτέρω νὰ ἀναφέρουμε ἓνα ἀκόμη παράδειγμα. Μετὰ ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία, ἡ πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ μοναχισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῆς λειτουργικῆς πράξεως πὺν αὐτὸς ἀντιπροσωπεύει συνετέλεσαν ὥστε νὰ διευρυνθεῖ σημαντικὰ ὁ κύκλος τῶν ἐορταζομένων ἁγίων³⁴ καὶ ἔτσι νὰ τεθοῦν σὲ ἰδιότυπη ἀμφισβήτηση οἱ συνοδικοὶ καὶ οἱ πατερικὸι κανόνες περὶ νηστείας, σὲ σημεῖον ὥστε ὁ μοναχὸς Νίκων ὁ Μαυρορείτης (1025;-1100;) ἀπὸ μονὲς τῆς Ἀντιόχειας νὰ διαπιστώνει μὲ δυσαρέσκεια ὅτι: «τὰ τυπικὰ τῶν μεγάλων μοναστηρίων, ἦτοι τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ Στουδίου καὶ τοῦ Ἁγίου Ὁ-

32. Ἀπόκριση 1 πρὸς Μάρκο Ἀλεξανδρείας, ΡΠΣ, Δ', σ. 449 (= Βασιλικὰ I, 2, 41).

33. Στὴν ἐρώτηση τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας ἐὰν θὰ πρέπει νὰ τελεσιουργοῦνται οἱ λειτουργίες τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Μάρκου στὰ μέρη τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας, ὁ Βαλσαμῶν ἀπάντησε ἀρηγικὰ, λέγοντας ὅτι: «... ὀφείλουσι πᾶσαι αἱ Ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ ἀκολουθεῖν τῷ ἔθει τῆς Νέας Ῥώμης, ἦτοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἱερουργεῖν κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν μεγάλων διδασκάλων καὶ φωστήρων τῆς εὐσεβείας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἁγίου Βασιλείου», ΡΠΣ, Δ', σ. 449. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία πὺν μᾶς δίνει ὁ ἴδιος κανονολόγος στὸ σχόλιό του στὸν 32/Πενθ. λέγοντας: «Ἐγὼ δὲ συνοδικῶς, μᾶλλον δὲ καὶ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως τοῦ ἁγίου ἐλάλησα τοῦτο, ὅτε ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἐνεδήμει εἰς τὴν βασιλεύουσαν» μέλλον γὰρ λειτουργῆσαι μεθ' ἡμῶν καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, ὥρμησε χρατεῖν τὸ τῆς τοῦ Ἰακώβου λειτουργίας κοντάκιον (σημ.: σύμφωνα μὲ ἄλλη γραφή: «μέλλον συλλειτουργῆσαι μεθ' ἡμῶν, ἠθελον ἱερουργῆσαι μετὰ τῆς παραδοθείσης, ὡς εἰπεῖν, ἱεροτελεστίας περὶ τοῦ ἁγίου Μάρκου», ΡΠΣ, Β', σσ. 337-338), ἀλλ' ἐκωλύθη παρ' αὐτοῦ καὶ ὑπέσχετο λειτουργεῖν, καθὼς καὶ ἡμεῖς», ΡΠΣ, Β', σ. 378. Περισσότερα βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, *Ἡ τελετουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 173 ἐξ.

34. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Ὁ κύκλος τῶν ἐορταζομένων ἁγίων καὶ οἱ Κύριοι ἅγιοι. Προσέγγιση τῆς τάξεως μὲ βάση τοὺς κανόνες καὶ τὰ λεξιονάρια, *Κανόνες καὶ λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 95-152.

ρους, οὐ συμφωνοῦν ὅλως τοὺς θείους κανόνας (sic)»³⁵. Τὸ ἴδιο παραδέχονται καὶ κανονολόγοι, ὅπως ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών³⁶, ἐνῶ τὸ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα πλέγμα συνοδικῶν ἀποφάσεων ὑπὸ τὴν προεδρία πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἐξεδόθησαν, ἰδίως κατὰ τὸν 11^ο καὶ 12^ο αἰῶνα, ὅποτε τὸ θέμα ἐν τῇ γενέσει τοῦ ἦταν ζωηρότατο³⁷. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπιπλέον γεγονός ποὺ προστίθεται στὸν προβληματισμὸ ποὺ ἐτέθη παραπάνω: ποιὸς διαμορφώνει καὶ πῶς διαμορφώνεται τὸ κανονικὸ συνειδὸς στὴν Ἀνατολή.

Παρόμοια προβληματικὴ ἀναπτύσσεται καὶ ὡς πρὸς τὰ ποιμαντικὰ θέματα. Συγκεκριμένα οἱ κανόνες καὶ εἰδικότερα τὸ *Κανονάριον* ποὺ ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Νησευτῆ (582-595)³⁸ παρήχθησαν γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν ἀνάγκη ἐπιεικεστέρας ἀντιμετώπισεως τῶν ἐξομολογουμένων ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προβλέπουν οἱ ἰ. κανόνες, ἰδίως ἐκεῖνοι τοῦ Μ. Βασιλείου, καθόσον θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ βυζαντινοῦ Νησευτῆ ἦταν ὅτι: «συμφέρεαι νὰ κατακριθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς ἐπεικῆς παρὰ νὰ ἐπαινεθεῖ ὡς ἀσυμπα-

35. CHR. HANNICK (ed.), *Das Taktikon des Nikon Von Schwarzen Berge*, Weiher-Freiburg 1. Br. 2014, τ. I, 268, 374, πρβλ. 378, 379. Βλ. καὶ χφ. Σινᾶ 436 (441), φ. 298ν κ.ά. Ἐκτενέστερα βλ. Θ. Ξ. ΠΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορεΐτης. Βίος - συγγραφικὸ ἔργο - κανονικὴ διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 224. Ἡ ποικιλία τῶν λειτουργικῶν πράξεων ἐκφράζεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν Νίκωνα μὲ τὰ παρακάτω: «Καὶ οὐ χρεία ζητήσεως ἢ ἐξετάσεως περὶ τούτου, ἀλλ' εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θείων κανόνων τῶν ἁγίων συνόδων καὶ λοιπῶν ἁγίων πατέρων τὰς παραδόσεις τὰς ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ, ἔστιν πάσα ἡμῖν ἡ σπουδὴ, ὅτι οὐ βλέπομεν ταῦτα τέως εἰς τὸ κοινὸν φυλαττόμενα, ὅτι οὐδαμοῦ ἀκούομεν τινα λέγοντα πρὸς δόξαν Θεοῦ, ὅτι εἶπεν ἢ ἐδεποίη ἁγία σύνοδος τόδε τι, ἢ ὅτι τὸ εὐαγγέλιον ἢ ὁ ἀπόστολος εἶπεν τόδε, καὶ ὁμως ἄλλη θεία γραφὴ τόδε, ἢ ὅτι ἐδεποῦ ἐγένετο τόδε τι, καθὼς ὁ ἐδεποῖος κανὼν καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ θείων πατέρων αἱ παραδόσεις λέγουσι, καὶ ἅς ἀγωνιστοῦμεν νὰ τὸ κυρώσομεν καὶ πράξομεν. Ἀλλὰ τί ἀκούομεν πανταχοῦ; Ὅτι εἰς ἐδεποῖον τόπον γίνεται τόδε τι· εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα γίνεται τόδε τι· εἰς Κωνσταντινούπολιν τόδε τι γίνεται· εἰς Ἀντιόχειαν εἰς τὸ πατριαρχεῖον γίνεται τόδε τι, καὶ εἰς τὸν ἅγιον Συμεὼν τῆς μονῆς, καὶ ἀλλαχοῦ πάλιν ὁμοίως. Καὶ οὐκ ἀκούομεν τοὺς βίους τῶν πατέρων, ἢ τοῦ αὐτοῦ μεγάλου ἀθέντου μας Συμεὼν τὸν βίον, ἢ τὰ τοιαῦτα <ᾗ> οὗτος ἐτύπωσεν εἰς τὴν αὐτοῦ ἁγίαν μονὴν ἢ ἄλλη θεία γραφὴ εἰς τὰς λοιπὰς παντὸς τοῦ κόσμου ἐκκλησίας», CHR. HANNICK, ὁ.π., σ. 296, 298.

36. Ὁ Βαλσαμών συχνὰ στὰ σχολία του ἐπισημαίνει τὴ διάσταση τυπικῶν (μοναστηριακῶν) καὶ κανόνων: ΡΠΣ, Α', σσ. 88-89. ΡΠΣ, Β', σσ. 236, 650-651, 662. ΡΠΣ, Γ', σσ. 143, 312, πρβλ. ΡΠΣ, Δ', σσ. 420, 488, 566.

37. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θ. Ξ. ΠΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορεΐτης*, ὁ.π., σ. 225 ἔξ., ΡΠΣ, Δ', 419-420, 488, 567, βλ. τὴν ἀδημ. μεταπτυχιακὴ ἐργασία τῆς ΛΙΝΑΣ ΒΛΕΤΣΗ, *Ἡ νηστεία στὶς κανονικὲς πηγὲς τοῦ θ' ἔως τοῦ ιγ' αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 2002.

38. Βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγὲς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, Γ' ἔκδοσις συμπληρωμένη, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 2011, σσ. 207-210.

θής»³⁹. Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἐπιείκεια ἐπιβλήθηκε λόγω τῆς «πολλῆς χαυνότητος καὶ ἀμελείας τῶν ἀνθρώπων»⁴⁰. Ὁ Νηστευτῆς διαμόρφωσε μία ἰσχυρὴ «συνήθεια», ἕνα ἔθος, τὸ ὁποῖο, καθὼς ὑπερέβαλλε ὡς πρὸς τὴν ἐπιείκεια καὶ μάλιστα σχετικοποιώντας τὶς κανονικὲς ἐπιταγές, εὐρέθη στὸ στόχαστρο τῶν συντηρικοτέρων⁴¹. Ἔτσι συνοδικὰ ἐπικρίθηκε καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ πού συνετελοῦντο ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως, ἐνῶ σιωπηρὰ καὶ ἀνεπίσημα ἀμβλύθηκε ἡ διάστασή του πρὸς τοὺς ἰ. κανόνες διὰ τῆς ἀντισταθμίσεως τοῦ περιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς ἀκοινωνησίας μὲ ἀυστηρὴ σωματικὴ ἄσκηση ὡς ἐπιτίμιο⁴². Ἡ ἀμβλυνση συνετελεῖτο πολλὰς φορὲς μὲ τὴ συνεργία τῶν συντακτῶν, ἀκόμη καὶ τῶν ἀντιγραφῶν, τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων. Καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι ἕνα κλασικὸ δείγμα μίας πολὺ ἐνδιαφέρουσας πτυχῆς τοῦ κανονικοῦ πνεύματος πού καταγράφεται στὴν ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν Φῶτιο ἐποχὴ.

39. M. ARRANZ, *I Penitenziali Bizantini: Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o "Secondo Kanonarion" di Basilio Monaco* [Kanonika 3], Ρώμη 1993, σσ. 108, 110.

40. Βλ. στὸ ἀνέκδοτο ἀνθολόγιο τοῦ μοναχοῦ ΝΙΚΩΝΑ ΜΑΥΡΟΠΕΙΤΗ, *Ἐρμηνεῖαι τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου, λόγος ΝΖ'*, χφ. Μ. Λαύρας Β108 (228), 12ος αἰ., φ. 277r, πρβλ. BENESCEVITCH, *Taktikon Nikona Černogorca Greceskij tekst po rukopisi no 441 Sinajskago monastyrja sv. Jekateriny, Zapiski Ist. - Filol. Fakulteta Petrogradskago Universiteta* 130, Πετρούπολη 1917, σ. 88 (= CHR. HANNICK, ὁ.π., σ. 172).

41. Γιὰ τὴν ἐπιείκεια τοῦ Νηστευτῆ, βλ. τὸν «κανόνα» 24 τοῦ Νικολάου Γ' Κωνσταντινουπόλεως, ΡΠΣ, Δ', σ. 425 (γιὰ τὶς διαφορὲς παραλλαγές τοῦ κειμένου τῶν Ἀποκρίσεων τοῦ συγκεκριμένου πατριάρχη, βλ. V. GRUMEL, *Regestes*, ἀριθμ. 482). Ἐπίσης βλ. τὴ σχετικὴ Ἀπόκριση Νικηφόρου Χαρτοφύλακα, P. GAUTIER, *La chartophylax Nicephore Oeuvre canonique et notice biographique*, *REB* 27 (1969) 176, 186. Γιὰ τὴν ἐπιείκεια τοῦ Νηστευτῆ βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Νίκων ὁ Μαυρορείτης*, ὁ.π., σσ. 281-288.

42. Ἡ στροφή πρὸς τὸ ἀυστηρότερον ἐπισημαίνεται στὶς κανονικὲς πηγές τῆς ὑστεροβυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα λέει ἕνας ὄχι καὶ τόσο γνωστὸς συντάκτης νομοκανονικῆς συλλογῆς, πού ἔζησε τὸν 16^ο αἰώνα, ὁ Ἰσαὰκ Μετεωρίτης: «Τινὲς τὸ Κανονικὸν τοῦ Νηστευτοῦ συγκαταβατικὸν εἶναι λέγουσιν, ἐγὼ δέ, κατ' ἐμὴν γνώμην, καὶ πάνυ βαρῦ, μόνον εἰ προαιροῦνται οἱ μετανοοῦντες ποιεῖν κατὰ τὴν ἄνωθεν γεγραμμένην διάκρισιν. Εἰ γάρ τις δυνήσει οὕτω ποιῆσαι ἔν τε τῇ ὀρισμένην παρὰ τοῦ ἁγίου νηστεία καὶ τῇ λοιπῇ κακοπαθείᾳ, οὕτως ἐν ἀληθείᾳ μετενόησε, μηδὲν φροντίζων ἐπιπερὶ τοῦ σφάλματος αὐτοῦ, μόνον εἰ μὴ καὶ αὐθὺς πέπτωκε μετὰ τὴν τοῦ κανόνος ἐκπλήρωσιν. Διὸ ἐρωτάσθω ὁ ἐξομολογούμενος καὶ εἰ μὲν καταδέχεται, κανονιζέσθω ἐν ἐγκρατεία καὶ σκληραγωγία καὶ γονάτων κλίσειν, ὡς ἡ διάκρισις ἔχει τοῦ ἁγίου· εἰ δὲ οὐ προαιρεῖται οὐδὲ δύναται, κανονιζέσθω κατὰ τὴν διάκρισιν τῶν ἁγίων πατέρων», Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Ἰσαὰκ μοναχοῦ, Νομοκάνονον πρόχειρον*, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 111-112. Παρόμοια ὑποστηρίζει καὶ ὁ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Ἐξομολογητᾶριον*, Ἀθήναι α.χ., σσ. 111-112, ὑπόσημ. 1. Πρβλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΕΩΣ, *Σύνοψις ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ Νηστευτοῦ*, ΡΠΣ, Δ', σσ. 435-436.

Ἡ Νηστευτὴς καὶ ἡ γενικότερη νομοκανονικὴ ἐξομολογητικὴ γραμματεία κατατάσσονται στὴ λεγόμενη ψευδοκανονικὴ παράδοση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι καθόλου ἀμελητέα ὡς πρὸς τὴ διάδοσή της. Ἀντίθετα ἐπικυριαρχεῖ σὲ πλείστες χειρόγραφες συλλογές. Ἡ ψευδοκανονικὴ γραμματεία ἔχει ἓνα μεγάλο μερίδιο ἐπιρροῆς στὸ κανονικὸ συνειδός, πού ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράξενο κάποιες φορές αὐτὴ ἀναδεικνυόταν προσφιλέστερη καὶ στὴν ἐπιλογή προτιμητέα. Ἡ συγκεκριμένη γραμματεία ἐπιβεβαιώνει τουλάχιστον ὅτι τὸ κανονικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας οὐδέποτε κατέπαυσε καὶ ὅτι τὸ *corpus* τῶν κανόνων δὲν ἦταν μία κλειστὴ ὑπόθεση, ἀλλὰ ἐπιδεχόταν ἀλλεπάλληλους κύκλους προσθηκῶν εἴτε ἐπισήμων εἴτε νόθων κανόνων⁴³.

43. Ὡς ψευδοκανονικὴ παράδοση μποροῦμε νὰ ὀρίσουμε καταρχὴν ἐκεῖνη πού δὲν περιλαμβάνεται στὶς «ἐπίσημες» συνοδικές κανονικές ἀποφάσεις, ἀλλὰ αὐτὴν πού συγκροτεῖται ἀπὸ «κανόνες» καὶ διατάξεις πού ἀποδόθηκαν ψευδεπίγραφα σὲ κάποιους ἐκκλησιαστικούς ἀνδρες, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης Νηστευτὴς καὶ ὁ Νικηφόρος Ὁμολογητὴς, καθὼς καὶ ἀπὸ νόθα κείμενα, πού ὀφείλονται κάποιες φορές ἀκόμα καὶ στοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων. Θὰ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὰ ἐξῆς παραδείγματα: Σὲ χειρόγραφες νομοκανονικές συλλογές ὑπάρχουν οἱ παρακάτω διατάξεις πού ἀποτυπώνουν πτυχές τοῦ νομικισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς. «Πρεσβύτερος οἶαν ἡμέραν ἄψηται νεκροῦ καὶ θάψῃ αὐτόν, οὐ λειτουργήσει τῇ ἡμέρᾳ ἐκεῖνη· εἰ δὲ λειτουργήσει, ἔχει ἐπιτίμιον χρόνον α' τοῦ μὴ κοινωνεῖν καὶ πάλιν λειτουργεῖτω, διότι ἀψάμενος νεκροῦ ὄλην τὴν ἡμέραν νεκρός ἐστιν» [*Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, χφ. Μ. Λαύρας Κ14 (1301), φ. 182ν (πρβλ. Σπ. Τρωιανοῦ, «Περὶ τὸ “Σύνταγμα” τοῦ ἱερομονάχου Μακαρίου», *Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Καισαριανῆς, Βύρωνος καὶ Ὑμηττοῦ Γεώργιον ἐπὶ τῇ πενηνταετηρίδι τῆς ἱερουσύνης αὐτοῦ*, Ἀθήναι 1996, σσ. 271-279. Πρβλ. *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ-Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 183. Ἡ πιὸ πάνω διάταξη ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸ Α' (715-730) (βλ. V. GRUMEL, *Regestes*, ἀριθμ. 338). Τὸ ἴδιο περιεχόμενο ἔχει καὶ ὁ ρη' κανόνας ὁ ἀποδιδόμενος στὸν Νικηφόρο Ὁμολογητὴ (J.-B. PITRA, *Juris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, τ. II, Ρώμη 1868, σ. 342). Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης (;) φαίνεται νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν «κανονικότητα» τῆς ἐν λόγω πράξεως: «Ἐγραψας δὲ καὶ τοῦτο, εἰ ἔξεστι τὸν ἱερέα λειτουργῆσαι μετὰ τὸν ἀσπασμὸν τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν τελείαν ταφήν; Καὶ περὶ τούτου ἀπὸ κανόνος μὲν οὐ δεδιδάχται· ἐκ παραδόσεως δὲ μετὰ ταφήν τοῦ νεκροῦ μὴ λειτουργῆσαι» (J.-B. PITRA, ὁ.π., σ. 278). Ἡ πλήρης ἀντίθεση πρὸς τὴν πράξιν αὐτὴ ἐκφράζεται στὶς *Ἀποστολικὰς Διαταγὰς*, VI, 30, PG 1, 983B-984B (=M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, τ. II, Παρίσι 1986, SC 329, σσ. 388-392), ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο (PG 32, 1268). Πρβλ. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, PG 49, 366. Βλ. ἐπίσης ἀπόκριση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Λουκά Χρυσοβέργου (1157-1169/70) πρὸς ἠγούμενο Εὐφημιανό, Μ. Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Ἀποσπάσματα τοῦ νομοκάνονός μου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 19 (1899) 231 καὶ *ια' ἀπόκριση τοῦ Ἰωάννη Ἐφέσου* Α. ΚΟΡΑΚΙΔΗ, *Ἰωάσαφ Ἐφέσου (†1437) (Ἰωάννης Βλαδύντερος). Βίος - ἔργα - διδασκαλία*, Ἀθήναι 1992, σσ. 219-220. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ν. Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur Byzantinischen, Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 3, Ἀθήνα 1989, σσ. 27-29]. Ἐπίσης ὑπάρχει καὶ ἡ διάταξη: «Εἰ τις ἱερεὺς εἰπεῖ νὰ ὀρύξουν νεκρὸν καὶ τύχει νὰ ἰδῇ αὐτόν ὁ

Καὶ ἐδῶ ἐκ τῶν πραγμάτων τίθεται τὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα: τελικὰ ποιοὶ εἶναι τὸ παραδεκτὸ corpus τῶν κανόνων καὶ ποιά εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Φωτίου καὶ τοῦ Νικοδήμου Ἁγιορείτη σὲ αὐτὴν τὴν ὑπόθεση; Ἡ ἐπιλογὴ τῶν συγκεκριμένων κανονολόγων πατέρων ὑπαγορεύθηκε στὸ ἓνα σκέλος ἀσφαλῶς

ιερούς, πανσάσθω τῆς λειτουργίας χρόνους β', μετανοίας ρ', νηστευσάσθω τεσσαρακοστὴν μίαν». [*Ὁ Νομοκάνων τοῦ Cotelarius*, ἐπιμ. ἐκδ. Γ. ΠΟΥΛΗ Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 81. *Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, χφ. Μ. Λαύρας K14 (1301), φ. 196ν. Πρβλ. *Νομικόν ... Θεοφίλου*, ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 61 § 102. Γιὰ τὸν Θεόφιλο καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Γ. Α. ΣΤΟΠΙΟΓΛΟΥ, *Ἱστορία ἐπισκόπων Μακεδονίας. Θεόφιλος Παπαφίλης ἐπίσκοπος Καμπανίας*, Θεσσαλονίκη 1995]. Ἐπίσης καὶ στὴ διάταξη, στὴν ὁποία ἐφιστᾶται ὁ ὀφειλόμενος σεβασμὸς στὴν πίστη, ἐνυπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ὑπερβολῆς. «Ἱερεῦς, ἐὰν τύψη ὄρνεον χωρὶς βίαν, μὴ λειτουργεῖτω· εἰ δὲ κατὰ βίαν ἔνι, ποιεῖτω μετανοίας ρ', Κύριε ἐλέησον ρ' καὶ λέγων· *Συγχωρήσατέ μοι, ἀδελφοί, ὅτι φόνον ἐποίησα*». [*Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, χφ. Μ. Λαύρας K14 (1301), φ. 182r· *Ὁ νομοκάνων τοῦ Cotelarius*, ὁ.π., σσ. 74-75. *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ὁ.π., σ. 149. Γ. ΠΟΥΛΗ, *Ἡ ἄσκηση βίας στὴν ἄμυνα καὶ στὸν πόλεμο κατὰ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 159 ἐξέ.]. Παράλληλα δὲν ἦταν σπάνιο φαινόμενο οἱ συντάκτες τῶν ἐν λόγω συλλογῶν νὰ δίνουν ὑπερβολικὴ σημασία σὲ λαϊκὲς δοξασίες καὶ ἐνίοτε σὲ δεισιδαιμονικὲς ἀντιλήψεις. [Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Μνεῖα δεισιδαιμονικῶν τιμῶν καὶ μαγικῶν συνηθειῶν εἰς νομοκάνονας, Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 45ετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως, τῇ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 227-238. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, «Ἐν κεφάλαιον νομοκάνονος περὶ γοητειῶν, μαντειῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν», *Λαογραφία* 3 (1912) 381-389]. Ἐδῶ μπορούμε νὰ προσθέσουμε ἓνα συναφὲς παραδειγμα προβληματικοῦ (ψευδελιγράφων) κεφαλαίου. Στὸν *Νομοκάνονα* π.χ. τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ συντάχθηκε σὲ λόγια γλῶσσα (1561) καὶ ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια μεταγλωττίσθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφεὴ στὴ δημώδη (1563) καὶ εἶχε ἔκτοτε εὐρύτατη κυκλοφορία (σήμερα σώζονται περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια χειρόγραφα ἀντίγραφα) περιέχεται κεφάλαιο μὲ τίτλο: «*Περὶ τῆς ὀγδόης συνόδου, πότε ἐγένη*», στὸ ὁποῖο, κατὰ τὴν ἐκπεφρασμένη θέση κάποιων κανονολόγων, θὰ ἀναμενόταν νὰ γίνεαι λόγος περὶ τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 879, ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου. Ὅμως στὸ κεφάλαιο παρουσιάζεται λαθασμένα ὡς Ἡ' οἰκουμενικὴ σύνοδος ἢ ἐν Φλωρεντία τῆς Ἰταλίας συνελθοῦσα (1438-1439), στὴν ὁποία, ὡς γνωστόν, οἱ ὀρθόδοξοι ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀρνηθοῦν δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Φωτίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ κείμενο τοῦ κεφαλαίου εἶναι τὸ ἐξῆς: «Ἡ δὲ ἐν Φλωρεντία σύνοδος ἐγένεν εἰς τοὺς αὐλ' (sic) ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, μηνὶ Ἰουλίῳ, ἡμέρᾳ β', ἰνδ. β', ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, πατριαρχοῦντος τότε τοῦ αἰοδίδμου κυροῦ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε εἰς τὴν Φλωρεντζίαν, ἐκεῖ εἰς τὴν σύνοδον» [*Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ἐκδ. Δ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 485]. Στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ *Νομοκάνονα* τὸ ἐν λόγω κεφάλαιο ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὸν 15' αἰ. (βλ. π.χ. χφ. Ἀθηνῶν, Βουλῆς 6) καὶ στὴ συνέχεια ἀντιγράφεται ἄκριτα καὶ ἐπανειλημμένα. Εὐκόλα ὑποθέτει κανεὶς τί ἐπίδραση μπορούσε νὰ ἔχει στὴ θεολογικὴ κατάρτιση ὅσων τὸ μελετοῦσαν. Τὸ φαινόμενο τῶν ψευδελιγράφων καὶ τῶν νόθων κανόνων ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐντονό στὶς νομοκανονικὲς συλλογὲς τοῦ ἀραβόφωνου ὀρθόδοξου κόσμου [βλ. R. MANSOUR, *Κανονικὲς συλλογὲς στὴν ἀραβικὴ γλῶσσα*, ἀνέκδ. διπλωμ.

ἀπὸ τὴν παροῦσα ἐπετειακὴ συνάξει καὶ στὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Νικόδημος ἐπισφραγίζει μίαν περίοδο ἐννέα αἰώνων καίριων διεργασιῶν ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωση τοῦ κανονικοῦ συνειδότης. Ἐξάλλου ὁ Νικόδημος ἦταν σπουδαῖος ἐρευνητὴς τῆς βυζαντινῆς νομοκανονικῆς παραδόσεως καὶ πρῶτιστο μέλημά του, μὲ τὴν σύνταξη τοῦ *Πηδαλίου*, ἦταν νὰ ἐπαναφέρει τὴ συγκεκριμένη παράδοση –κατὰ τὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ– στὴν ἐποχὴ του, παρακάμπτοντας τοὺς πολλοὺς «χυδαιονομοκάνονες», ὅπως ὁ ἴδιος τοὺς χαρακτηρίζει⁴⁴, οἱ ὅποιοι συντάσσονταν ἢ ἀναπαράγονταν, γιὰ διάστημα πολλῶν αἰώνων, ἐνίοτε ἀπὸ ἀμαθεῖς ἢ ἀνεπαρκῶς καταρτισμένους.

Ἡ συγκεκριμένη δυάδα τῶν πατέρων εἶχε βαθύτατη γνώση τῆς κανονικῆς παραδόσεως, ὄχι μόνο γιὰ μαθήτευσε ἄνευ ὄρων σὲ πηγές, ἀλλὰ καὶ γιὰ διέθετε εὐρυμάθεια καὶ κυρίως τὴν εὐρύτητα πνεύματος ποὺ προσλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία. Ἐξ οὗ καὶ δὲν ἀντιμετώπιζαν τοὺς κανόνες ὡς ἀνεξάρτητα κείμενα ἀπὸ τὴ θεολογία, τὴ λατρεία καὶ τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα.

3. Μία πτυχὴ τῆς συμβολῆς τοῦ Μ. Φωτίου

Ὁ Μ. Φώτιος φέρεται ὅτι ἀναθεώρησε τὸ Σύνταγμα (=Νομοκάνονα) σὲ ἰδ' *τίτλους*, μὲ τὴν προσθήκη τῶν κανόνων τῆς Πενθέκτης καὶ τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς, οἱ ὅποιοι γιὰ ἕναν καὶ δύο αἰῶνες, κατὰ χιαστὴ ἀντιστοιχία, παρέμεναν ἐκτὸς τῆς συλλογῆς. Στὴ συγκεκριμένη συλλογὴ προστέθηκαν ἐπίσης ἡ *Ἐπιστολὴ* τοῦ

ἐργασία, Θεσσαλονίκη 2009. E. JARAWAN, *La collection canonique arabe de Melkites et sa physionomie propre*, Corona Lateranensis, 15, Ρώμη 1969], ἐνῶ δὲν ἦταν ἀμάρτυρο καὶ σὲ αὐτὲς τοῦ σλαβόφωνου [βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (MILOS) ΑΖΔΕΙΚΟΝΙΤΣΗ, *Τὸ κανονικὸ δίκαιο στὸν σλαβικὸ κόσμο. Πηγές καὶ μελέτες*, ἀνέκδ. διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 101 ἔξ].

44. «Ἐστάθη ἀκόμη καὶ ἄλλη μία εἰδικωτέρα αἰτία (γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ *Πηδαλίου*), ἡ ἐφεξῆς· δὲν ὑπεφέραμεν ... νὰ βλέπωμεν εἰς πολλὰ πολλῶν πνευματικῶν χυδαιονομοκάνονα χειρόγραφα κατακερματισμένους τοὺς θεῖους τούτους καὶ ἱεροὺς κανόνας, νενοθευμένους, ψευδ-πιγράφους, ἄλλους ἀντ' ἄλλων, καὶ τὰς ἐρμηνεῖας τῶν ἐξηγητῶν ἀντὶ τῶν κυρίως κανόνων ἐκλαμβανόμενας, καὶ τὸ χειρότερον ὅτι καὶ τὰς ἐρμηνεῖας ταύτας περιέχοντα διεφθαρμένας, παρεξηγημένας καὶ ἀλλόκοτά τινα καὶ ἐσφαλμένα διδασκούσας· ἐξ ὧν τί ἐτίκτετο; Καρπὸς θανατηφόρος βεβαιότατα καὶ ἀπωλείας αἴτιος ψυχικῆς καὶ εἰς τοὺς κακῶς διορθοῦντας πνευματικούς καὶ εἰς τοὺς κακῶς ὑπ' αὐτῶν διορθοῦμένους ἀμαρτωλοῦς. Εἶπερ, κατὰ τὴν κοινὴν παρομίαν, ὁ σκαμβὸς κανῶν σκαμβὰ ποιεῖ καὶ τὰ κανονιζόμενα», *Πηδάλιον*, σ. λβ'.

Ταρασίου πρὸς τὸν πάπα Ἀδριανὸ περὶ σιμωνίας⁴⁵, καθὼς καὶ οἱ κανόνες τῶν συνόδων πού συνήλθαν ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Φωτίου (Πρωτοδευτέρας καὶ Ἁγίας Σοφίας). Θὰ μπορούσε κανεὶς εὐκόλα νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀναθεώρηση τοῦ *Νομοκάνονα* ἐπὶ τῆς πατριαρχίας τοῦ Φωτίου, τὸ ἔτος 883, ἔγινε ἐπειδὴ ὁ νομομαθὴς πατριάρχης⁴⁶ ἐνδιαφερόταν νὰ κατοχυρώσει καὶ νὰ προβάλει τὶς κανονικὲς ἀποφάσεις τῶν συνόδων του. Ὅμως αὐτὸ θὰ τὸν ἐνοχοποιῶσε τρόπον τινὰ γιὰ πρόθεση αὐτοπροβολῆς. Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος συστοιχοῦσε σὲ μία γενικότερη πνευματικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς του, μὲ περιοπτο μερίδιο συμβολῆς, πού στόχευε στὴν καταγραφή καὶ κωδικοποίηση ὄχι μόνο τοῦ πολιτειακοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τῶν λειτουργικῶν, ἀγιολογικῶν κειμένων κ.ο.κ. Θυμίζω ἐνδεικτικὰ τὸ *Συναξάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*⁴⁷, τὸ κακῶς λεγόμενο *Τυπικόν*, καὶ τὰ *Μηναῖα*. Ὁ Φώτιος καὶ ἄλλα πρόσωπα στὴν ἐποχὴ του ἠθέλαν νὰ περιορίσουν τὶς φυγόκεντρες τάσεις πού ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν ποικιλία πράξεων καὶ πεποιθήσεων, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ ὅλα ὁ Φώτιος ἐπεδίωκε νὰ ἀναδείξει τὴν παράδοση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς τὸ σημεῖον ἀναφορᾶς καὶ ἐνότητος⁴⁸ καὶ ὅσον ἀφορᾶ στὸ Κανονικὸ Δίκαιο νὰ ἐπι-

45. Βλ. σχετικὰ Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγές*, ὅ.π., σ. 327. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή*, ὅ.π., σ. 83 ἔξ. Β. Η. STOLTE, "A note on the unPhotian Revision of the Nomocanon XIV Titulorum", *Analecta Atheniensia ad jus Byzantinum spectantia*, I, ὅ.π., σσ. 115-130.

46. Γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Φωτίου στὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία βλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγές*, ὅ.π., σ. 240 ἔξ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ὁ Μέγας Φώτιος καὶ οἱ διατάξεις τῆς "Εἰσαγωγῆς"». Μερικὲς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας», *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 1 (1989-1991) 489-504.

47. Βλ. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis, Propylaeum an Acta Sanctorum Novembris*, opera e studio H. DELEHAYE, Βουξέλλες 1902.

48. Εἶναι σημαντικό νὰ ἐπισημανθοῦν ὅσα σχετικὰ ὁ Φώτιος ἔγραψε πρὸς τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς περὶ τῆς συμβολῆς τους στὴ διατύπωση τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος καὶ τοῦ φρονήματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως: «... καὶ ταύταις μὲν ταῖς ἐλπίσιν ὁ εὐσεβῆς λογισμὸς ἐπανεπαύετο· μάλιστα δὲ κατὰ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, ἐν ᾗ πολλά, Θεοῦ συνεργία, τῶν ἀνεπίστων κατώρθωται· πολλαὶ δὲ γλώσσαι, τὴν προτέραν διαπτυσάμεναι ..., τὸν κοινὸν ἀπάντων πλάστην καὶ δημιουργὸν μεθ' ἡμῶν ὑμνεῖν ἐδιδάχθησαν, ὡσπερ ἀπὸ τινος ὑψηλοῦ καὶ μετεώρου χώρου, τὰς τῆς ὀρθοδοξίας πηγὰς τῆς βασιλίδος ἀναδιδούσης καὶ καθαρὰ τῆς εὐσεβείας τὰ νάματα, εἰς τὰ τῆς οἰκουμένης διαρροεούσης πέρατα, καὶ ποταμῶν δίκην ἀρδευούσης τοῖς δόγμασι τὰς ἐκεῖ ψυχὰς, αἵτινες, χρόνος πολὺς ἐξ οὗ καταξηρανθεῖσαι τοῖς τῆς ἀσεβείας, ἢ ἐθελοθησκείας ὑπεκκάμασι, καὶ εἰς ἐρήμους καὶ ἀγόνους ἀποχερσωθεῖσαι, ὅμως τὸν τῆς διδασκαλίας ὄμβρον ὑποδεξάμεναι, τὸ Χριστοῦ γεώργιον καρποφοροῦσιν ἐνευθυνόμεναι», PG 102, 721CD (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ* 2, στίχ. 26-37). Ἡ σημασία τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σὲ σχέση μὲ ἀντίστοιχες ἀποφάσεις ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ὑπογραμμί-

βάλει τὸ κανονικὸ συνειδὸς τοῦ κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὴ τὴν τάση τὴν ἐκφράζει ἀποφθεγματικὰ πολὺ καλὰ ἀργότερα ὁ Βαλσαμὸν μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Οὐλπιανοῦ, ποῦ μνημονεύσαμε προηγουμένως. Ἐξἄλλου ὁ Μ. Φώτιος γνώριζε ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα καὶ οἱ κανόνες τῆς Πενθέκτης δὲν ἔγιναν στὴ Δύση ἀπὸ πάντες καὶ πάντοτε ἀποδεκτοί⁴⁹. Ἐπίσης οἱ ἀποφάσεις τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου ἀντιμετωπίσθηκαν μὲ ἐπιφυλάξεις ἀπὸ τοὺς Φράγκους (σύνodos Φραγκφούρης, 794)⁵⁰.

Θὰ πρέπει σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι οἱ ἀναφορὲς τοῦ Φωτίου καὶ ἄλλων πατέρων τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ζ' δὲν ἀπέβλεπαν στὸ νὰ κυρωθεῖ ἡ οἰκουμενικότητα αὐτῆς ἀπὸ μία μεταγενέστερη μεγάλη ἢ οἰκουμενικὴ σύνοδος, καὶ μάλιστα ὡς ἀναγκαία θεσμικὴ πράξη ἀναγνώρισεως τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτῆρα μιᾶς προηγούμενης συνόδου, ἀλλὰ στὸ νὰ ἀρθεῖ ἡ ἀπροθυμία τῆς Ρώμης καὶ τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς νὰ τὴ συναριθμήσουν μὲ τὶς προηγούμενες ἔξι, ὡς ἐβδόμη⁵¹, ἴσως καὶ νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ ὑπάρ-

ζεται σὲ πλεῖστα κείμενα. Π.χ. ὁ Νίκων ὁ Μαυρορείτης (Ἀναστάσιος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης;) λέει σχετικὰ μὲ τὴν σύνοδο τῆς Ἐνώσεως τὰ παρακάτω: «Εἰ δέ τις ζητοῖ, ποῦ καὶ πότε καὶ παρὰ τίνος ἡ τῆς ἐνώσεως γέγονε σύνοδος ἀκουέτω παρ' ἡμῶν, ὅτι οὐκ ἐν γωνίᾳ, φημί, οὔτε εἰς τὴν τυχοῦσαν πόλιν καὶ παρὰ τοῦ τυχόντος, ἀλλ' ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, τῇ Κωνσταντίνου, φημί, καὶ παρὰ εὐσεβοῦς πατριάρχου, καὶ ἐπισκόπων, καὶ τοῦ λοιποῦ πληρώματος τῆς ἐκκλησίας, καὶ παρὰ εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων βασιλέων, Ρωμανοῦ τε τοῦ γέροντος, καὶ Κωνσταντίνου, καὶ τῶν λοιπῶν εὐσεβῶν σοφῶν τε καὶ γνωστικῶν ἀνδρῶν», ΡΠΣ, Δ', σ. 587 (βλ. καὶ CHR. HANNICK, ὅ.π., σ. 322). Ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς ὁμολογίες πίστεως τῶν πρὸς χειροτονία ἀρχιερέων, καθὼς καὶ τῶν προσερχομένων στὴν Ὀρθοδοξία ἐτεροδόξων ἐπισημαίνεται ὡς «σημεῖον ἀναφορᾶς» ἡ πίστις τῆς Κωνσταντινουπόλεως: «... καὶ στέργω πάντα ὅσα καὶ φρονεῖ καὶ λέγει ἡ ἅγια τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ... τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (FR. MIKLOSICH - I. MÜLLER, *Acta*, Α', σ. 566). Ἐπίσης συχνὰ στὶς ἴδιες ὁμολογίες γίνεται μνεῖα καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν συνόδου: «... καὶ στέργω καὶ φρονῶ ὅσα ἡ ἅγια Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ προσέρχομαι ὀλοψύχως τῷ παναγιωτάτῳ μου δεσπότη τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ τῷ κυρ Ματθαίῳ καὶ τῇ περὶ αὐτῶ συνόδῳ» (ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Acta*, Β', σ. 449, βλ. καὶ σ. 454).

49. Πρβλ. PG 102, 732D-736A (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 2*, στίχ. 55-127), ὅπου ἐπισημαίνεται μὲ βάση τοὺς σχετικoὺς κανόνες τῆς Πενθέκτης (13 καὶ 55) ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀγαμία τοῦ κλήρου καὶ τὴ νηστεία τοῦ Σαββάτου. Γιὰ τὶς δογματικὲς καὶ κανονικὲς διαφορὲς Ἀνατολικῶν καὶ Φράγκων βλ. R. HAUGH, *Photius and Carolingians. The Trinitarian Controversy*, Belmont Mass. 1974, σ. 94 ἔξ.

50. R. HAUGH, ὅ.π., σ. 43. ΒΛΑΣ. ΦΕΙΔΑ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Ἀπὸ τὴν εἰκονομαχία μέχρι τὴν μεταρρύθμιση, Ἀθήνα 2002, σ. 881.

51. Βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴν πέμπτη καὶ ἕκτη συνεδρία τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας, *Τόμος χαρᾶς*, σ. 363 ἔξ. (=MANSI, 17, στ. 493 ἔξ.) καὶ 376 ἔξ. (=MANSI, 17, στ. 512 ἔξ.). Ἐπί-

χουσες νησίδες τῶν ἐπιφυλάξεων ὡς πρὸς τὴ διδασκαλία τῆς, ὅπως αὐτὲς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Φράγκων.

Ἡ ἐπισημάνση αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη, καθόσον συσχετίζεται μὲ τὸ ἐρώτημα: ἐὰν μία σύνοδος οὐδέποτε ἀναγνωρισθεῖ ἐπίσημα ὡς οἰκουμενική, πῶς μποροῦν οἱ κανόνες τῆς νὰ προσλάβουν οἰκουμενικὸ κῦρος; Πῶς ἀντιμετωπίστηκε αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν περίοδο πού ἀρχίζει μὲ τὸν Μ. Φώτιο καὶ διατρέχοντας τοὺς αἰῶνες φθάνει μέχρι καὶ τὸν Νικοδήμου; Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ κανόνες τῶν συνόδων ἐπὶ Φωτίου, εἴτε αὐτὲς χαρακτηρίζονταν οἰκουμενικὲς εἴτε ὄχι, ἀλλὰ πάντως χωρὶς νὰ κυρωθοῦν ἀπὸ κάποια μεταγενέστερη οἰκουμενική σύνοδο, εἶχαν προσλάβει οἰκουμενικὸ κῦρος. Τὸ ἴδιο καὶ κανονικὲς ἀποφάσεις ἐνδημουσῶν συνόδων. Κλασικὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὁ *Τόμος τῆς Ἐνώσεως* (920) ἢ ἀκόμα καὶ ἀποφάσεις ἐπὶ Νικολάου Γ΄ Γραμματικοῦ (1084-1111). Παράλληλα καὶ κανονικὲς ἀποκρίσεις πατριαρχῶν καὶ ἄλλων ἐξεχόντων κληρικῶν, εἰδημόνων τῆς κανονικῆς πράξεως, ἐπισυνάπτονται στὸ corpus τῶν κανόνων, ιδίως ὅταν οἱ ἀποκρίσεις ἢ τὰ ἄλλα κείμενα γίνονταν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὴν ἐνδημοῦσα σύνοδο ἢ γενικότερα ἀπὸ τὴν πράξη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξάλλου ὁ συνοδικὸς θεσμὸς σὲ πανορθόδοξο ἐπίπεδο συνέχισε νὰ λειτουργεῖ ἀδιάκοπα καὶ κατὰ τὴ β΄ χιλιετία, πρωτίστως μὲ τὴ μορφή τῆς ἐνδημούσας, στὴν εὐρεία σύνθεσή τῆς, ἢ ὅποια συχνὰ χαρακτηρίζεται καὶ «μεγάλη σύνοδος»⁵². Ἡ ἐνδημοῦσα σύνοδος ἦταν αὐτὴ πού ἀσκοῦσε τὸν κανονικὸ ἔλεγχο, κυρίως γιὰ τὸν λόγο ὅτι τὰ νέα κανονικὰ δεδομένα δὲν ἔπρεπε νὰ ἀφήνονται ἀνεξέλεγκτα.

4. Μία πτυχή τῆς συμβολῆς τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη

Κάνοντας ἓνα τεράστιο χρονικὸ ἄλλα, ἃς δοῦμε πιὸ συγκεκριμένα τὴν περιπτώση τοῦ *Πηδάλιου*. Ὁ Νικοδήμος, ὑπαγόμενος στὸ πνεῦμα τοῦ Ὁρθόδοξου Διαφωτισμοῦ, ἄρχισε νὰ συντάσσει τὸ *Πηδάλιον* ἀνατρέχοντας «εἰς τὰς πρώτας πηγὰς»⁵³. Ἔτσι πρωτίστως ἐπανέφερε τὰ αὐθεντικὰ κανονικὰ κείμενα, ἐνῶ

οἱ βλ. Μ. ΦΩΤΙΟΥ, *Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους*, PG 102, 740C-741B (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 2*, στίχ. 374-387).

52. Β. Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ, *Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 227.

53. *Πηδάλιον*, εἰσαγωγή: ΑΡΧΙΜ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. λβ΄.

διέγραψε όλα εκείνα τα επείσακτα και νόθα στοιχεία, τα όποια ή άγνοια και ή άμέλεια τών πολλών άντιγραφών και άλλων έμπλεκομένων έπεσώρευσαν στην ύλη τών «χυδαιονομοκανόνων»⁵⁴. Παράλληλα άρχισε να προβληματίζεται και με τó ποιό corpus έπρεπε να περιλάβει στο έργο του. Τους κανόνες μέχρι την εποχή του Φωτίου ή και τὰ κανονικά κείμενα τής β΄ χιλιετίας; Οί πηγές του τόν βοήθησαν καθοριστικά να μὴν παραθεωρήσει τὰ τελευταία, τὰ όποια έξάλλου διαφώτιζαν ένδιαφέρουσες πτυχές τής κανονικής πράξεως για διάστημα πολλών αιώνων μετά από τόν Φώτιο. Έτσι, όπως όμολογεί ό ίδιος, «άπανθίσαμεν, ίνα γένηται πλήρως ή συμφωνία, και τούς κανόνες τών λοιπών πατέρων, τών μὴ υπό οίκουμηνικής συνόδου βεβαιωθέντων, λέγω δὴ του άγίου Νικηφόρου, του Νικολάου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, του Ίωάννου Κίτρους, του Νικήτα και Πέτρου, διακόνου και χαρτοφύλακος τής Μεγάλης Έκκλησίας, και τούς του Νηστευτου κανόνας ...»⁵⁵.

Ό Νικόδημος άρχισε να συντάσσει τὴ νέα κανονική συλλογή τó 1787 και ύστερα από τρία χρόνια ολοκλήρωσε τὴν πρώτη μορφή της. Πρὸς τó τέλος του 1790 τὴν υπέβαλε στην πατριαρχική σύνοδο για να τύχει τής έγκρίσεως. Ό τότε πατριάρχης Νεόφυτος Ζ΄ ανέθεσε στον Ζακύνθιο λόγιο ίεροκλήρυκα τής Μεγάλης του Χριστου Έκκλησίας Δωρόθεο Βουλησιμᾶ τὴν κριτική έπιστασία του Νικοδημικοῦ πονήματος⁵⁶. Από αυτό τó σημείο αρχίζουν και «οί περιπέτειες» του Πηδαλίου. Ό Βουλησιμᾶς έπεσήμανε ένα σύνολο γραμματολογικῶν προβλημάτων π.χ. ότι ό Νικόδημος παρενέβη στην άρίθμηση αλλά και στο κείμενο τών κανόνων τής Καρθαγένης, ή ότι θεωρεί τόν 11ο κανόνα του Γρηγορίου Νεοκαισαρείας ως σχόλιο, ένῶ κατά τόν κριτή ήταν γνήσιος κανόνας, ή ότι διέγραψε από τó corpus τόν 18ο κανόνα τής Σαρδικῆς και άλλα τέτοια γραμματολογικά προβλήματα, ήσσανος ή μείζονος σημασίας⁵⁷. Αμφοτέροι οί διαλεγόμενοι διέθεταν τόν άπαραίτητο έπιστημονικό έξοπλισμό, γι' αυτό και οί συζητήσεις τους ήταν ώριμες. Όμως εκεί που διαφώνησαν ριζικά και ό διάλογος έξω-

54. Πηδάλιον, σ. λβ΄ έξ.

55. Ό.π., σ. λδ΄.

56. Τα στοιχεία για τó θέμα τής συγγραφῆς, τής έγκρίσεως και τής έκτυπώσεως του Πηδαλίου προκύπτουν από τὴν άνέκδοτη άλληλογραφία του άγίου Νικοδημου του Αγιορείτου με τόν Δωρόθεο Βουλησιμᾶ, που περιλαμβάνει συνολικά τριάντα κείμενα, τὰ όποια έτοιμάζονται πρὸς δημοσίευση. Μία πρώτη άποτύπωση τών δεδομένων καταγράφεται στοῦ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 114* έξ.

57. Ό.π., σ. 153* έξ.

θήθηκε σέ όριακό σημεῖο ἦταν τὰ θέματα πού σχετίζονται μὲ τὸ κῦρος τῶν μυστηρίων τῶν τελουμένων ἀπὸ αἰρετικούς ἢ «ἀνίερους».

Ὁ ἅγιος Νικόδημος, ἐμβριθῆς γνώστης τῶν πηγῶν, ὑποστήριξε ὅτι οἱ αἰρετικοὶ κληρικοὶ πού προσέρονται στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δὲν πρέπει νὰ ἀναχειροτονοῦνται⁵⁸. Ἡ κύρια πηγή του ἦταν τὰ Πρακτικὰ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μελέτιος Ἀντιοχείας χειροτονήθηκε ὡς Σεβαστείας ἀπὸ Ἀρειανούς, ὁ Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Διόσκουρο, ἐνῶ πολλοὶ κληρικοὶ στὴν ἐποχὴ τῆς Ζ' Συνόδου καὶ λίγο πρὶν χειροτονήθηκαν εἴτε ἀπὸ μονοθελῆτες εἴτε ἀπὸ εἰκονομάχους. Αὐτοὶ προσερχόμενοι στὴν Ἐκκλησία, σύμφωνα μὲ τοὺς πατέρες τῆς Συνόδου, ἀλλὰ καὶ τὸν Νικόδημο πού τοὺς ἀκολουθεῖ, δὲν πρέπει νὰ ἀναχειροτονοῦνται⁵⁹. Στὰ ἴδια Πρακτικὰ ἐπισημάνθηκε ὅτι ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀναχειροτονίας ἰσχύει ἀδιακρίτως, τόσο γιὰ κληρικούς πού χειροτονήθηκαν ἀπὸ πρῶν ὀρθοδόξους ἐπισκόπους, ὅσον καὶ γιὰ ἐκείνους πού χειροτονήθηκαν ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ αἰρετικούς⁶⁰. Παρόμοια ὑποστηρίχθηκαν ἀργότερα στὴν Ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Ἰωάννη Η' πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἡ ὁποία ἀναγνώσθηκε στὴ β' συνεδρία τῆς Συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας, χωρὶς ὁ Φώτιος καὶ οἱ ὑπόλοιποι πατέρες τῆς Συνόδου νὰ προβάλλουν ὁποιαδήποτε ἀντίρρηση⁶¹. Ἡ συγκεκριμένη συνοδικὴ θέση υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ ἓνα σύνολο ἐγκρίτων βυζαντινῶν κανονολόγων, ὅπως ὁ Δημήτριος Χωματιανός⁶² καὶ ὁ

58. Ὁ.π., 181* ἐξ.

59. MANSI 12, 1015 ἐξ. (=E. LAMBERZ, σ. 68 ἐξ.). Προκειμένου περὶ τοῦ Μελετίου, ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων ἐπισημαίνει τὰ ἐξῆς: «Σημειῶσαι ὅτι ὁ ἅγιος Μελέτιος τρισεπίσκοπος. Ὁ ἅγιος Μελέτιος ὑπὸ ἀρειανῶν ἐχειροτονήθη Σεβαστείας, εἶτα παρὰ τῶν αὐτῶν μετετέθη εἰς Βέροιαν, ὡς ὁμόφων αὐτοῖς, καὶ αὐθὶς εἰς Ἀντιόχειαν. Τὴν δὲ ὀρθοδοξίαν κρατύναντι, οὐδὲν αὐτῷ πρόκριμα ἐλογίσθη τὸ παρὰ τῶν αἰρετικῶν τὴν χειροτονίαν δέξασθαι, ἀλλὰ παρὰ τῆς ἐκκλησίας μετὰ τῶν ἐν ἁγίοις κορυφαίων δοξάζεται. Οὗτος καὶ τὸν Χρυσόστομον διάκονον ἐχειροτόνησε καὶ τὸν μέγαν Βασίλειον..., ἀλλὰ καὶ τὸν θεολόγον ἅγιον Γρηγόριον οὗτος ἀποκατέστησε πατριάρχην εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἕξαρχος τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς δευτέρας συνόδου γνωριζόμενος», Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου*, τ. Α', Ἀθήνα 1987, σ. 70. Γιὰ τὶς σχετικὲς συζητήσεις στὴν Ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδο βλ. Β. Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ ἀποδοχὴ τῶν αἰρετικῶν κατὰ τὴν Ζ' οἰκουμενικὴν σύνοδο», *Θεολογία* 59 (1988) 530-579.

60. MANSI 12, 1034 ἐξ. (=E. LAMBERZ, σ. 96 ἐξ.).

61. *Τόμος χαρᾶς*, σ. 278 ἐξ. (=MANSI, 17, σ. 398 ἐξ.).

62. «... ὅμως αἰρετικὸν γὰρ χειροτονίαι τοῖς ὀρθοδόξοις δεκταὶ εἰσι, κατὰ τὴν τῶν πατέρων παράδοσιν, ἢ ὄντων ἢ γινομένων τῶν ὑπ' αὐτῶν χειροτονουμένων», PITRA, *Analecta sacra*, ὁ.π., σ. 630.

Ματθαῖος Βλάσταρης⁶³, οἱ ὁποῖοι συμφωνοῦν γι' αὐτὸ τὸ ἐπίμαχο θέμα μὲ θέσεις παλαιότερων πατέρων, ὅπως τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου⁶⁴. Ἡ συγκεκριμένη ἀντιμετώπιση τῶν αἰρετικῶν καταγράφεται καὶ στὶς χειρόγραφες νομοκανονικὲς πηγές, καθ' ὃν τρόπον καὶ στὶς χειρόγραφες λειτουργικὲς, ἰδίως στὰ εὐχολόγια, τὰ ὁποῖα υἰοθετοῦν σταθερὰ τὴν ἀρχὴ τῶν κανόνων 7 τῆς Β' Οἰκουμενικῆς καὶ 95 τῆς Πενθέκτης. Εἶναι πολὺ σημαντικό νὰ κατανοηθεῖ ὅτι ἡ λειτουργικὴ πράξις ἦταν ἀπολύτως συντεταγμένη σὲ ὅσα ὀρίζουν οἱ παραπάνω κανόνες, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀποδοχὴ τῶν προσερχομένων στὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν αἵρεση⁶⁵.

Αὐτὴ ἡ πράξις ἦταν κυρίαρχη, θὰ ἔλεγα ὅτι ἦταν τὸ ἔθος ποὺ ἀκολούθησαν οἱ βυζαντινοὶ καὶ ἐπόμενος τούτοις ὁ Νικόδημος. Ὅμως ὁ Βουλευσιμᾶς, ἐκφραστὴς τῆς νεωτάτης πράξεως ποὺ ὑποστήριξε ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ε', μὲ τὸν γνωστὸ Ὅρο τοῦ 1756⁶⁶, διαφώνησε καὶ ἔτσι διεμήνυσε στὸν Νικόδημο τὴν ἀπειλὴ τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Ζ' ὅτι, ἂν δὲν συμμορφωθεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ *Πηδαλίου* πρὸς τὶς θέσεις τοῦ κριτῆ, δὲν πρόκειται νὰ δοθεῖ ἡ ἔγκριση γιὰ τὴν τύποις ἔκδοση τοῦ ἔργου⁶⁷. Στὸ ἀκρόωριο τῶν συζητήσεων καὶ μὲ τὸ τελεσίγραφο στὰ χέρια του, ὁ Νικόδημος ἐξαναγκάστηκε νὰ προσαρμόσει τὶς θέσεις του⁶⁸.

63. «Ὁ δὲ νζ' καὶ ὁ ξη' τῆς ἐν Καρθαγένῃ, τοὺς ἐκ τῆς αἰρέσεως τῶν Δονατιστῶν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει προσερχομένους, μήτε, εἰ τοῦ λαοῦ εἶεν, ἀναβαπτίζεσθαι διατάσσονται, καὶ τοὺς κληρικούς ἔχει αὐθις τοὺς ἱερατικούς βαθμούς, προνοία τοῦ πλειοναζ οὕτω τῇ καθολικῇ προσιέναι πίστει», ΡΠΣ, ζ', σ. 68. Στὶς χειρόγραφες νομοκανονικὲς συλλογὲς ὑπάρχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν χειροτονιῶν τῶν αἰρετικῶν. Π.χ. στὸ χειρόγραφο Μ. Λαύρας Κ14 (1301), ἔτους 1600, φ. 14r ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: «... αἱ τούτων (τῶν Λατίνων) χειροτονίαι πρὸς ἡμᾶς μετατιθεμένων τῶν παρ' αὐτοῖς χειροτονουμένων οὐκ ἀποβάλλονται, ἐπεὶ καὶ τοῖς παρ' ἡμῶν θεοῖς πατρῶσιν αὐτῶν τῶν αἰρετικῶν αἱ χειροτονίαι οὐκ ἀπόβλητοι· πολλάκις γὰρ γεγόνασιν ὀρθοδόξων».

64. Βλ. Ἐπιστολὴ 40, PG 99, 1052 (=G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistolae*, τ. I, Βερολίνο 1991, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, τ. 31/1, σ. 116). Ὁ ἅγιος Θεόδωρος στὴ συγκεκριμένη Ἐπιστολὴ υἰοθετεῖ παλαιότερη σχετικὴ θέση τοῦ Μ. Βασιλείου.

65. Βλ. σχετικὰ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Τὸ βάπτισμα καὶ ὁ τρόπος ἀποδοχῆς τῶν αἰρετικῶν καὶ τῶν σχισματικῶν, *Κανόνες καὶ λατρεία*, ὁ.π., σ. 420 ἐξ.

66. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, ὁ.π., σ. 200* ἐξ.

67. Λέει ὁ Βουλευσιμᾶς πρὸς τὸν Νικόδημο: «Εἶρημέ μοι ἡ αὐτοῦ παναγιότης· Ἀδύνατον ἔκδοσιν ἀποστεῖλαι, ἐὰν μὴ κατὰ τὴν ἀνάγκησιν ἡ βίβλος διατηθεῖσα προσκομισθῇ· τότε γὰρ, φησὶν, ἀμέριμον ἡμεῖς ποιησόμεθα περὶ πάντων τὸν τῆς βίβλου πατέρα, ἐτοιμῶς ἔχοντες πάντα καταβαλεῖν τὰ εἰς τύπον δαπανηθησόμενα χρήματα», ὁ.π., σσ. 182*-183*.

68. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα λέγονται στὴν ἀνέκδοτη αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Νικοδήμου

Ὁ Νικόδημος καὶ ὁ ἕτερος ἀγιορείτης κανονολόγος τῆς ἐποχῆς καὶ συνεκφραστῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ πνευματικοῦ κινήματος τῶν λεγόμενων Κολλυβάδων, Χριστόφορος Προδρομίτης, ὁ ὁποῖος συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὸν Νικόδημο γιὰ τὸν τρόπο προσελεύσεως τῶν αἵρετικῶν κληρικῶν στὴν Ἐκκλησία, ἦταν πεπεισμένοι ὅτι οἱ θέσεις τους θεμελιώνονται στὸ ἔθος τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ἦταν ἀπλῶς μία ὑπόθεση οἰκονομίας ἢ ἐπιείκειας, ἀλλὰ ἑνὸς ἔθους πὺ καθόριζε γιὰ αἰῶνες τὴν ἐκκλησιαστικὴ πράξη, ἐκφράζοντας τὸ κανονικὸ συνειδός. Καὶ οἱ δύο γνώριζαν πολὺ καλά ὅτι ὁ κανόνας 68 τῶν Ἀποστόλων ὀρίζει ὅτι: «τοὺς βαπτισθέντας ἢ χειροτονηθέντας παρὰ αἵρετικῶν οὔτε πιστοὺς οὔτε κληρικοὺς εἶναι δυνατόν»⁶⁹. Προσέφυγαν ὁμως στὸ ἔθος γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴ θέση τους, καθ' ὃν τρόπον καὶ οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Φωτίου γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν ἀθρόον χειροτονία. Ἐξάλλου οἱ ἀγιορεῖτες κανονολόγοι θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν συνήγορο καὶ τὸν ἅγιο Θεόδωρο τὸν Στουδίτη, ὁ ὁποῖος σὲ ἓνα ἀντίστοιχο ἐρώτημα ἀποφαίνεται, ἐκφράζοντας παρόμοια θέση, μὲ τὰ παρακάτω: «Τὸ δὲ εἰρηκέναι σε μὴ διακρίναι τὸν κανόνα, ἀλλ' ὀριστικῶς ἀποφᾶναι τοὺς ἀπὸ αἵρετικῶν χειροτονηθέντας ἢ βαπτισθέντας οὔτε κληρικοὺς εἶναι δυνατόν οὔτε πιστοὺς, ἐκεῖνο λογίζου, ὅτι αἵρετικὸς ὁ ἀποστολικὸς κανὼν ἐκείνους ἔφη, τοὺς μὴ εἰς ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος βαπτισθέντας ἢ βαπτίζοντας καὶ τοῦτο ἐκ θείας φωνῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου διδασκόμεθα»⁷⁰.

Εἶναι δεδομένο ὅτι γιὰ τοὺς δύο ἀγιορεῖτες κανονολόγους, ὅπως καὶ γιὰ πολλοὺς πατέρες, ἡ ποιμαντικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας ἔχει πλουραλιστικὸ περιεχόμενο, χωρὶς κατ' ἀνάγκη αὐτὴ νὰ περιορίζεται σὲ ὅσα ὁ κανονικὸς νομοθέτης ὀριζε πρωτίστως γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Τὸ ἄνοιγμα στὸν πλουραλισμὸ, τὸ ὁποῖο καταγράφεται συχνὰ στὶς πηγές, εἶναι μία κίνηση πὺ στοχεύει πᾶνω ἀπὸ ὅλα στὸ ποιμαντικὸ ὄφελος.

πρὸς τὸν Δωρόθεο, μὲ ἡμερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1792: «Θέλει λοιπὸν ἡ ἱερὰ αὐτῆς τελειότης νὰ ἐστάθῃσαν ἀνεξέλεγκτοι οἱ αἵρετικοὶ ἐκεῖνοι, ὧν τὰς χειροτονίας, καθὼς καὶ τὸ βάπτισμα, κατ' οἰκονομίαν ποτὲ ἡ Ἐκκλησία ἐδέξατο; Καὶ δὲν εἶναι ἀρκετὸς ὁ λόγος τῆς οἰκονομίας νὰ συμφωνήσῃ τοὺς παραδεξαμένους ταύτας θεῖους πατέρας μὲ τοὺς μὴ παραδεξαμένους, κατὰ τὸν λόγον τῆς ἀκριβείας; *Εὐλόγησον, πάτερ*, ἔσωσαν ἀνεξέλεγκτοι».

69. ΡΠΣ, Β', σ. 87 (=M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, SC 336, Παρίσι 1987, σ. 300).

70. *Ἐπιστολή 40*, PG 99, 1052D (=G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistolae*, ὁ.π., τ. 31/, σ. 116).

5. Μία κοινή προσέγγιση σέ ένα συναφές επίμαχο θέμα

Νά μοῦ ἐπιτρέψετε, Μακαριώτατε, πρὶν ὀλοκληρώσω τὸν λόγο νά ἀναφερθῶ μὲ συντομία σέ ἓνα ἀκόμη σημαντικὸ θέμα, προκειμένου νά ἐπιστηρίξω τὴν παραπάνω θέση. Ὁ Φώτιος, σέ μία σημαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Λέοντα, ἀρχιεπίσκοπο Καλαβρίας, ἀντιμετωπίζει καίρια κανονικὰ προβλήματα, πὺ ἀνέκυψαν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία στοὺς Σαρακηνοὺς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ θέμα τῆς ἐγκυρότητος τοῦ βαπτίσματος τῆς ἀνάγκης. Συγκεκριμένα στοὺς τόπους ὅπου ἡ βαρβαρικὴ τυραννίδα ἐμπόδιζε τὴν παρουσία ἱερέων, κατὰ τὸν Φώτιο, θὰ μπορούσε νά τελεσθεῖ τὸ βάπτισμα καὶ ἀπὸ «ἀνίερο» πρόσωπο. Τὸ βάπτισμα τῆς ἀνάγκης θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Φώτιο ὅτι εἶναι ποιμαντικὰ ἐπιβεβλημένο καὶ ἐπωφελές. Ὁ ἴδιος, ὅσον ἀφορᾷ στὴν κανονικὴ πτυχὴ τοῦ θέματος, ὑποστήριξε ὅτι ὅσοι δέχτηκαν ἓνα τέτοιο βάπτισμα, ὅταν καταπαύσουν οἱ λόγοι τῆς ἀνάγκης καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργο λειτουργήσῃ ἐλεύθερα, θὰ πρέπει μόνον νά χρισθοῦν «ἅπαξ τοῦ θείου μύρου» καὶ στὴ συνέχεια «ἐν ἑπτὰ ἡμέραις» νά τελειωθοῦν⁷¹. Ἡ τέλεση τῆς βάπτισης ἀπὸ «ἀνίερο» δὲν ἐμπόδιζε τὸν Φώτιο νά ὑποστηρίξῃ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ μυστηρίου καὶ μάλιστα μὲ πολὺ ξεκάθαρο τρόπο. «Κὰν γὰρ ἀτελές (τὸ τοιοῦτον βάπτισμα), ὅμως τῇ ἐπικλήσει τῆς Παναγίας Τριάδος καὶ τῷ πιστῷ σκοπῷ τῶν ἐπικαλουμένων, τῇ τε πίστει τῶν ὑποδεχομένων, τετίμηται· διὸ οὐδὲ ἔμπαλιν βαπτίσαι τῷ ὕδατι τοὺς βαπτισθέντας ὀρίζω, ἵνα μὴ ἀναβαπτίσαι δόξωμεν»⁷². Ὁ Φώτιος τεκμηριώνει τὴ θέση του μὲ ἓνα κανονικὸ ἀξίωμα πὺ προεβλήθη παλαιότερα ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο («ἐν οἷς γὰρ τὰ τῆς ἐλπίδος ἀμφίβολα, τὸ χρηστὸν μᾶλλον αἰρεῖσθαι χρῆ»⁷³), διατυπούμενο ὅμως ἀπὸ τὸν ἴδιο πὺ ἐλεύθερα: «καὶ γὰρ οὕτως ἔχω ἐν τοῖς ἀμφιβόλοις νεύειν χρῆναι πρὸς τὸ φιλόανθρωπον καὶ ἀπογινώσκειν μᾶλλον ἢ καταγινώσκειν τῶν ὑπαιτίων»⁷⁴.

71. PG 102, 776C (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 2*, στίχ. 31). Ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἑπταήμερης τελείωσης πὺ ἀναφέρεται στὸ χωρίο μπορούμε νά ἐπικαλεστοῦμε ἐδῶ τὴν ἀντίστοιχη περίπτωση πὺ περιέχεται στὸ Βερβερινὸ Εὐχολόγιο 336 περὶ τῶν προσερχομένων στὴν Ἐκκλησία μὲ χρῆσι μύρου, κατὰ τὸν τύπο τῶν νεοφωτίστων: «... λαμβάνει παραγγελίας τὰς ἑπτὰ ἡμέρας ἐκείνας κρέας μὴ φαγεῖν, μὴ νηασθαι τὴν ὄψιν, ἀλλὰ καθὼς οἱ βαπτιζόμενοι, οὕτως διατελεῖν τὰς ἑπτὰ ἡμέρας, καὶ τῇ ἡ' ἡμέρᾳ ἀπολούσασθαι», ST. PARENTI καὶ E. VELKOVSKA, *L' Euchologio Berberini gr. 336 (ff. 1-263)*, Ρώμη 2000, σ. 158.

72. PG 102, 776BC (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 297*, στίχ. 33-36).

73. *Εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον, Λόγος 21*, PG 35, 1097.

74. PG 102, 780B (=L. G. WESTERINK et B. LAOURDAS, *Ἐπιστολὴ 297*, στίχ. 93-94).

Στὸ ἴδιο πνεῦμα συστοιχοῦν ἀργότερα καὶ οἱ δύο ἀγιορεῖτες κανονολόγοι, οἱ ὁποῖοι κατεχώρησαν στὴν ὕλη τῶν κανονικῶν τους συλλογῶν σχετικὸ σχόλιο στὸν 24^ο κανόνα τοῦ Νηστευτοῦ. Οἱ θέσεις τους ὁμως ἀντικρούστησαν καὶ πάλιν ἀπὸ τὸν Βουλησιμᾶ, πού ἀπαίτησε τὴ διαγραφή τῶν δύο σχολίων. Κατ' αὐτόν, ἓνα βάπτισμα πού τελεῖται ἀπὸ «ἀνίερο», ὅπως καὶ τὸ βάπτισμα πού τελεῖται ἀπὸ αἱρετικό, εἶναι ἄκυρα. Μὲ τὸν Βουλησιμᾶ θὰ συμφωνοῦσε ἀπολύτως καὶ ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, ὁ ὁποῖος σὲ ἓνα πολὺ σύντομο κείμενο, πού περιέχεται στὸν κώδικα Ξενοφῶντος 88, μεταπλάθει μία παλαιότερη κανονικὴ ἀρχή⁷⁵, κατὰ τὴν ὁποία «ὄ,τι δὲν ἔχει κάποιος», ἐν προκειμένῳ τὴ χάρη τῆς ἱερωσύνης, «δὲν μπορεῖ καὶ νὰ μεταδώσει», δηλαδὴ τὴν ἐγκυρότητα στὰ τελεσιουργούμενα⁷⁶. Ὅμως οἱ Νικόδημος καὶ Χριστοφόρος, οἱ συμφρονοῦντες μὲ αὐτόν σὲ ἄλλα θέματα, ὅπως ἐκεῖνο τῆς συχνῆς μετοχῆς στὴ θεία Εὐχαριστία, ἔβλεπαν τὸ βάπτισμα τῆς ἀνάγκης, ὅπως τὸ καθόρισε ἡ σταθερὴ κανονικὴ καὶ ποιμαντικὴ πράξη, καθ' ὃν τρόπον ὑπεστηρίχθη καὶ ἀπὸ τὸν Φώτιο. Ἔτσι ὁ Χριστοφόρος, ὕστερα ἀπὸ τὶς λογοκρισίες τοῦ Βουλησιμᾶ, πού διασώζονται στὸ χειρόγραφο Παντελεήμονος 144, ἐπανῆλθε καὶ σὲ συνεννόηση μὲ τὸν τυπογράφο, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ κριτῆ καὶ τοῦ πατριαρχείου, ἐνέταξε στὸ ἔντυπο *Κανονικόν* τὸ διαγραφέν σχόλιο⁷⁷.

75. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Λουκᾶ Χρυσοβέργη στὸ ἐρώτημα: «Ἐάν τις θέλει ἀποκαρῆναι μεγαλόσχημος, ἀποκαρῆσεται παρὰ μανδυνώτου;» Ἀπόκρισις: «Τὰ περὶ [τῆς] τοῦ μεγαλοσχήμου ἀποκάσεως αἰεὶ ἀμφιβάλλεται, μᾶλλον δὲ καὶ κανόνι ἐνέτυχον, λεγομένῳ εἶναι τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου, ἐν ᾧ ῥητῶς διαγορευεῖ τὸν μεγαλόσχημον μοναχὸν ὑπὸ τοῦ μεγαλοσχήμου ἀποκείρεσθαι ἱερέως· ὁ γὰρ ἔχει τίς, τοῦτο καὶ δίδωσιν ἡμῖν δὲ δοκεῖ, τῶν ἱερέων εἶναι ἀποκείρειν, ὁποῖου ἂν καὶ εἶεν τοῦ σχήματος· ὁ γὰρ ἀποκείρων, οὐ καθὸ εἶη, ἀλλὰ καθὸ ἱερεὺς ἀποκείρει· εἰ δὲ γέ τοῦ ἀποκαρῆναι μέλλοντος λογισμὸς διὰ τὴν ἀμφιβολίαν κραινεται, εἰ μὴ τί ἐστὶ τὸ προσιστάμενον, ἀποκείρεσθω παρὰ τοῦ μεγαλοσχήμου, οὐ διὰ τὸ ἀναγκαῖον, ἀλλὰ διὰ τὸ ἀδίστακτον», Α. Ν. ΑΛΜΑΖΟΝ, *Nezdannye Kanonicheskie otvety Konstantinopolskago patriarkha Luki Khrisoverga, I mitropoleta Rodoskago Nila*, Ὁδησὸς 1903, σ. 28.

76. «Ὁ ἔχει τις, φασί, τοῦτο καὶ δοῦναι δύναται. Ἔχει δὲ βάπτισμα ὁ λαϊκός, ἄρα καὶ δοῦναι τοῦτο δύναται. Ἡ δὲ πρὸς τοῦτο ἀπάντησις ἐκ τοῦ ὁμοίου χωρήσει τὸ ἄτοπον. Καὶ γὰρ ὁμοίως καὶ ὁ ἱερεὺς χειροτονῆσαι ἕτερον ἱερέα δυνήσεται, καὶ ὁ διάκονος διάκονον, καὶ ὁ ὑποδιάκονος ὑποδιάκονον ..., οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ λαϊκός προσέτι ἔχων καὶ μυστηριον γάμου καὶ στεφανώσαι δυνήσεται ἀνδρόγυνον», χφ. Ξενοφῶντος 88, σ. 397.

77. Βλ. περισσότερα στοῦ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, ὁ.π., σσ. 214*-222*. Ἀπὸ τὴν παράδοση σχετικὰ μὲ τὸ βάπτισμα τῆς ἀνάγκης πού τελεῖται ἀπὸ λαϊκὸ ὁ κορυφαῖος ἐρευνητῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου μακαριστὸς Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ (Γρηγόριος ὁ θεολόγος στὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν Κανονολόγων, ὁ.π., σσ. 163-164) σημειώνει τὰ

6. Τὸ μήνυμα τῶν πηγῶν

Ὁ Φώτιος σὲ μία ἀποστορφή τοῦ λόγου του σὲ κάποιο κεφάλαιο τῆς *Βιβλιοθήκης* προτρέπει τὸν ἀναγνώστη νὰ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη ἓνα «παλαιὸν νόμον καὶ κανόνα»: «... μὴ δεῖν ἐκ μέρους τὰ συγγράμματα κρίνειν (προφανῶς καὶ τὶς συνοδικές-κανονικές ἀποφάσεις), μηδ' ἀποσπαράγματά τινα λαμβάνοντας διὰ τούτων τὴν ὄλην τοῦ γράφοντος ἐνδιαβάλλειν διάνοιαν· τοῖς γὰρ τοιούτοις καὶ ὁ προφήτης ἐπαφίησιν τὴν ἀράν· Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν, λέγων, ἀπὸ καρδίας αὐτῶν καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν. Τοῦτον δὲ τὸν παλαιὸν νόμον καὶ κανόνα καὶ τῶν ἱερῶν ἡμῶν πατέρων αἱ ψῆφοι κρατύνουσιν»⁷⁸.

Τὸ «καθόλου», προκειμένου περὶ τοῦ *Πηδαλίου* καὶ περὶ τοῦ *Κανονικοῦ* τοῦ Χριστοφόρου, προσλαμβάνεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν πηγῶν. Εἶναι σημαντικό νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στὸ *Πηδάλιον* ὁ συγγραφέας οὐδέποτε ἐπικαλεῖται τὸν Ὅρο τοῦ 1756. Κρατᾶ ἐπίμονα ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν ἔριδα πού ταλαιπώρησε τὴν Ἐκκλησία κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰώνα. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλός. Ὁ μεγάλος ἀγιορείτης διδάσκαλος δὲν φαίνεται νὰ συμμεριζόταν ὅλες ἐκεῖνες τὶς φανατικὲς ἐκδηλώσεις πού ἔφταναν σὲ πρωτοφανεῖς βαρβαρότητες καὶ μάλιστα ἐν ὀνόματι τῆς κανονικῆς ἀκριβείας, οὔτε καὶ τὴν ἰδιοτελῆ ἐκμετάλλευση τῆς ὀρθοδοξίας, προκειμένου ἐκκλησιαστικοὶ ποιμένες, μὴ ἐξαιρουμένου καὶ τοῦ Κυρίλλου, νὰ ἀγρεύουν ὀπαδούς, ὥστε νὰ ἐπιτύχουν διὰ τῆς συνεργίας

παρακάτω: «Ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ “ἐπισήμου” κανονικοῦ δικαίου ξέρουμε ὅτι τὴν κυριώτερη ἀντένδειξη περιέχει ὁ κανὼν 1 Μ. Βασιλείου: ... οἱ δὲ ἀπορράγεντες, λαϊκοὶ γενόμενοι, οὔτε τοῦ βαπτίζειν, οὔτε τοῦ χειροτονεῖν εἶχον ἐξουσίαν ..., διὸ ὡς παρὰ λαϊκῶν βαπτιζομένους τοὺς παρ’ αὐτῶν ἐκέλευσαν ἀρχομένους ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν τῷ ἀληθινῷ πταίσματι, τῷ τῆς ἐκκλησίας, ἀνακαθαρέσθαι (ΡΠΣ, Δ’, σσ. 90-91 (=JOANNOU, *Discipline*, II, σ. 97). Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη πατερικὴ φιλολογία τὴν σημαντικώτερη θετικὴ ἔνδειξη παρῆχει τὸ γνωστὸ περιστατικὸ ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου (τουλάχιστον στὴν ἐκδοχὴ τοῦ ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ Β. 17 καὶ τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΟΣΧΟΥ, *Λειμωνάριον*, 197 - ἄλλως στὸν *Βίῳ Ἀθανασίου* καὶ στὸν ΣΩΚΡΑΤΗ Α.15), κατὰ τὸ ὅποιο ὁ Ἀλεξανδρείας Ἀλέξανδρος, ὅταν ἀντελήφθη ὅτι ὁ μικρὸς Ἀθανάσιος, παίζοντας μὲ τοὺς φίλους του, τελοῦσε βάπτισμα ἐπ’ αὐτῶν, ἐδοκίμασεν ἅμα τοῖς ἅμφ’ αὐτὸν ἱερεῦσιν βουλευσάμενος μὴ χρῆναι ἀναβαπτίσει τοὺς ἅπαξ ἐν ἀπλότητι τῆς θείας χάριτος ἀξιοθέντας (ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ: *PG* 67, 976-980. Πρὸβλ. *Λειμωνάριον*, σ. 197: *Τότε τοίνυν ἐπιμελῶς ἐπιζητήσας παρ’ αὐτῶν ὁ Ἀλέξανδρος, τίνες ἐβάπτισαν καὶ μαθῶν καὶ εὐρῶν ὅτι κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἡμετέρας θρησκείας πάντα ἐκεῖνα ἐτέλεσαν, ἀνακοινωσάμενος τοῖς αὐτοῦ κληρικοῖς, ὥρισε τοὺς ἀξιοθέντας τοῦ θεοῦ λουτροῦ ἐκ δευτέρου μὴ χρῆναι βαπτισθῆναι*». Εἰδικώτερα βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Τὸ κατ’ ἀκριβείαν βάπτισμα καὶ οἱ ἐξ αὐτοῦ παρεκκλίσεις*, Ἀθήνα 2001, σ. 181 ἔξ. 78. *PG* 103, 941A (=BEKKER, σ. 240).

τους ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα, στήν περίπτωση τοῦ Κυρίλλου τὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως μαρτυροῦν οἱ σχετικὲς πηγές τῆς ἐποχῆς⁷⁹. Ὁ Νικόδημος ἐκινεῖτο ἀποκλειστικά στὸ πλαίσιο πού ἔθετε τὸ ἦθος τῆς μοναχικῆς

79. Βλ. *Πλανοσπαράχητη, ἡ στήλη Αὐξεντίου καὶ Κυρίλλου καὶ ἀκολούθων αὐτῶν ἀνάγραψος*, στοῦ ΤΗ. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Βρυξέλλες 1952 (Λευκωσία 1990), σ. 275 ἐξ. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Κύριλλος στὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ τῶν αἰρετικῶν συστοιχεῖ μὲ τοὺς λεγομένους Κολλυβάδες (βλ. π. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ὁμολογῶ ἐν βάπτισμα». *Ἐρμηνεία καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ Ζ' Κανόνος τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου ἀπὸ τοὺς Κολλυβάδες καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο*, Ἀθήνα 1996, σ. 107 ἐξ.). Οἱ Κολλυβάδες πρὶν γνωρίσουν τὴ στάση τοῦ Κυρίλλου ἐκφράζονταν θετικά γι' αὐτόν. Βλ. π.χ. *Ἐπιστολὴ τοῦ Νεοφύτου Κανσοκαλυβίτη στὸν Κύριλλο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως* (Ὀκτώβριος-Νοέμβριος 1751): «αὐτὸς μὲν οὖν ἐμαυτὸν ἠγάμα μακάριον, ἐντυχῶν ὑμῖν αὐτοψεί, ὧν τὴν θεσπεσίαν ψυχὴν τῆς μακαρίως ἔγνω ταπεινοφροσύνης οὖσαν θησαύρισμα καὶ συνελόντι τῶν ἀρετῶν ἀπασῶν ἐνδαιΐτημα», Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησι τοῦ ιη' αἰῶνα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο μέσα ἀπὸ τὴν χειρογράφη παράδοσι (ἔκδοσι ἀνεκδότων λυτῶν χειρογράφων)*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 161. Ὅμως, ὅταν γνώρισαν ἐγγύτερα τὶς θέσεις του, ἰδίως στὸ ἐπίμαχο ζήτημα τῶν μνημοσύνων, ἔγιναν ἀπέναντί του ἐπικριτικοί. Εἶναι χαρακτηριστικά ὅσα γράφει ὁ συντάκτης τοῦ *Φραγγελίου*, ᾧ ἀποραπίζονται οἱ ἐν τῶν ἱερῶ τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως ἀσχημονοῦντες, ἤτοι οἱ ἐν τῇ Κυριακῇ νεκρολογοῦντες», γφ. Εὐαγγελιστρίας Σκιάθου 43, σσ. 8-10, βλ. τὴ «χρηστικὴ» ἔκδοσι ἀπὸ τὸν ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη 2008, παράρτημα σσ. 6-7: «Ἐπειδὴ τοῦ καιροῦ προαιόντος ἀναιδέστερον ἐφαίνοντο ἀσχημονοῦντες, διὰ τοῦτο καὶ σφοδρότερον ἐγίνετο πρὸς αὐτοὺς ὁ ἔλεγχος (δηλ. πρὸς τοὺς ἀγιανναῖτες), ὅθεν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τῶν συσκητιωτῶν ὑπὸ τῆς συνειδήσεως κεντούμενοι, μὴ συνευδοκοῦντες τῇ παραβάσει τῆς παραδόσεως, τὴν τοιαύτην πράξιν ἐξέκλινον, ἀλλ' ἐκεῖνοι πλείονες ὄντες καὶ ὡς κεφαλὴν τὸν πρώην Οἰκουμενικὸν Πατριάρχη καὶ Κύριλλον ἔχοντες (αὐτὸς γὰρ πρότερον μὲν καλῶς τὸ ἔργον κατέκρινεν ἐναντίον ἀποκαλῶν τῆς ἀνέκαθεν παραδόσεως, ὕστερον δὲ ὡς κοῦφος παρὰ τινῶν ὑποκλαπεί μετεστράφη εἰς τόξον στρεβλόν· καὶ γενόμενος, λοιπόν, ὡς εἰς ἐξ αὐτῶν, μάλιστα καὶ ἐνέπνευσεν αὐτοῖς δύναμιν, λέγων ὅτι οὐδὲν ἐστὶ τοῦτο καὶ ὅτι αὐτὸς ἐπὶ τοῦ θρόνου ὧν ἐδιδεν ἐκδόσεις καὶ ἐτέλουν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν Κυριακὴν τὰ τοιαῦτα μνημόσυνα), ἐκεῖνοι δὴ, φημί, ὡς πλείονες ὄντες ὑποβάλλουσιν ἀφορισμοῦ ἐπιτιμίῳ, ὡς δὴθεν ταραχῶδεις, τοὺς μὴ συνευδοκοῦντας καὶ ἀπειροῦσιν αὐτοὺς οὐ μόνον ἐκκλησίας, οὐ μόνον κελλικῆς εἰσόδου, οὐ μόνον τῆς κοινῆς ὁμιλίας καὶ ἀναστροφῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ μύλου χρείας, κελεύσαντες ἵνα μὴ ἀλήθωσιν αὐτοῖς· μὴ γὰρ ἔχων (ὡς ἔφη τις) ὁ κύριος Κύριλλος ἐκ λόγου ἐπιχειρήσασθαι, ἐπεχείρησεν ἐκ τῆς τοῦ μύλου πτερωτῆς. Οὕτω τοιγαροῦν οἱ ἔλεινοι ἐκεῖνοι ἀδελφοὶ δεινῶς διωκόμενοι καὶ λιμαρχονοῦμενοι (οὐκ ἔστι γὰρ εὐκόλον εἰς ἔτερον μύλον ἀπέρχεσθαι) φόβῳ τοῦ τῆς παραβάσεως κριματος καὶ ἄκοντες κατέλιπον τὰς οἰκίσεις τῶν καὶ ἄλλος ἀλλαχόσε τοῦ ὄρους ἀνεχώρησαν. Δὲν ἐδυνήθησαν ὁμως οὐδὲ οὕτως ἡσυχίαν εὐρεῖν οὐδαμοῦ· οὐ γὰρ μόνον οἱ ἀγιαννῖται αὐτοὶ ἐμαθῶς κατ' αὐτῶν φερόμενοι σκανδαλοποιοῦς καὶ ταραχῶδεις αὐτοὺς ἐκήρυττον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔξω πολλοὶ φιλίως πρὸς αὐτοὺς διακείμενοι καὶ τὰ τῶν ἀγιαννιτῶν διεκδικοῦντες, ὡς μιάσματα τούτους ἀπέφευγον καὶ τοὺς ἄλλους οὕτω ποιεῖν ἐπιμελῶς ἄγαν ἐδίδασκον, ὧν ἀπάντων ὁ κράτι-

του ιδιότητος καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς του πηγές. Εἶναι ἐπίσης σημαντικό γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ «καθόλου» νὰ ἔχουμε κριτικὴ προσέγγιση τῶν πηγῶν. Μπορῶ ἐδῶ νὰ προσθέσω ὡς τελευταῖο παράδειγμα ἐκεῖνο πού ὑπάρχει πρὸς τὸ τέλος τοῦ σχολίου στὸν κανόνα τοῦ Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, ὕστερα ἀπὸ τὴ λέξη «ἄλλος», στὸ ὁποῖο ἐπὶ λέξει ἀναφέρεται ὅτι: «... ἡ οἰκονομία ὁπὸν πρὸς καιρὸν ἐμεταχειρήθησαν τινες πατέρες οὔτε νόμος οὔτε παράδειγμα δύναται νὰ νομισθῇ· ἀλλὰ καὶ ἂν ἴσως τινὰς καλῶς ἐρευνήσῃ μέλλει νὰ εὔρη τοὺς αἰρετικούς τούτους ὁπὸν οἰκονομικῶς ἐδέχθη ἡ Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος νὰ ἦσαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τότε εἰς αἵρεσιν πεσόντας ἱερωμένους βεβαπτισμένοι καὶ διὰ τοῦτο ἐμεταχειρίσθη τὴν οἰκονομίαν αὐτήν. Ἡ ἀλήθεια ὁμως τῆς θείας Γραφῆς καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος δεικνύουν ὅτι πάντες οἱ αἰρετικοὶ πρέπει νὰ βαπτίζονται»⁸⁰. Αὐτὸ τὸ κείμενο δὲν ἀνήκει στὸν Νικόδημο ἀλλὰ στὸν Θεοδώρητο Ἐσφιγμενίτη⁸¹, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ νοθεύσει τὸ ἔντυπο *Πηδάλιον*, προσθέτοντας πολλὰ ἄτοπα⁸². Καὶ ὁμως κάποιοι πού ὑποστηρίζουν τὸν ἀναβαπτισμό τῶν αἰρετικῶν στηρίζονται καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σχόλιο, τὸ ὁποῖο ὁμως εἶναι νόθο. Ἔτσι δι' αὐτοῦ τοῦ χωρίου ἀποδίδουν στὸν Νικόδημο θέση, ἡ ὁποία δὲν συμφωνεῖ πρὸς ὅσα ὁ ἴδιος διατυπώνει στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Δωρόθεο Βουλγαριᾶ.

Οἱ «τολμηρίες» τοῦ Θεοδώρητου, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὶς πηγές, ἦταν πράξη ἐκδίκησης πρὸς τὸν Νικόδημο, γιατί ὁ δεύτερος, κρίνοντας τὸ ἔργο τοῦ πρώτου *Ἐρμηνεῖα εἰς τὴν ἱεράν Ἀποκάλυψιν*, ἀπέρριψε τὸν ἰσχυρισμὸ του ὅτι ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ πάπας εἶναι οἱ ἀντίχριστοι⁸³. Ὁ Νικόδημος ἔβλεπε πολὺ πῶς ὄριμα καὶ θεολογικὰ τὸ θέμα, ἐνῶ ὁ Θεοδώρητος τὸ προσέγγισε ἰδεολογικὰ, γι'

στος καὶ κορυφαιότατος ὁ ποτε Χαλεπίου ἦν, ὁ γλῶττα καὶ χεῖρ καὶ οὖς τοῦ κυρ Κυρίλλου καὶ πρότερον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ νῦν ἐν τῷ Ὁρει διατελών, τοῦτον, ὅστις οὐκ οἶδεν, ὁποῖός ἐστιν ἀνήρ οὗτος, ὡς ἀπλῶς εἰπεῖν, τὸν τῆς πόλεως καὶ τὸν τοῦ Ὁρους ἀγνοεῖ δοιδυκα». Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ βλ. ΕΛΕΝΗΣ Γ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ ἀναβαπτισμὸς τῶν αἰρετικῶν 1453-1756. Σταθμοὶ ἔρευνας καὶ πράξης (ἱστορικοκανονικὴ θεώρηση)*, Ἀθήνα 2009.

80. *Πηδάλιον*, σσ. 370-371.

81. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Μητροπολίτου Σουηδίας, «Μὴ ἐπισημανθεῖσαι προσθήκαι τοῦ ἱερομονάχου Θεοδώρητου ἐν τῷ Πηδαλίῳ», *Κληρονομία* 21 (1989) 202-203.

82. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρον Προδρομίτου Κανονικόν*, ὁ.π., σσ. 170*-180*.

83. «Οὐ μόνον δὲ ταῦτα, ἀλλὰ ἐτόλμησεν ὁ τολμητίας νὰ προσθήσει εἰς τοιαύτην βίβλον (τὸ *Πηδάλιον*) καὶ τὸ συμπέρασμα ὅλον τῆς ὀνειροκριτικῆς ἔρμηνείας του εἰς τὴν ἱεράν Ἀποκάλυψιν, δηλαδὴ ὅτι ὁ Πάπας καὶ ὁ Μ... εἶναι ὁ Ἀντίχριστος καὶ οὐδεὶς ἕτερος, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ φέρουν ὄχι μόνον ζημίας χρηματικὰς ἀλλὰ καὶ κίνδυνον ζωῆς». *Ἐπιστολὴ Νικοδήμου Ἁγιορείτη πρὸς Δωρόθεο Βουλγαριᾶ* (19 Νοεμβρίου 1801).

αὐτὸ καὶ ἐκδήλωσε τὴν ἐμπάθειά του, μὲ τὶς ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ συγγραφέα προσθήκες στὸ ἔντυπο *Πηδάλιον*. Στὴν πραγματικότητα ἡ συγκεκριμένη πράξη μαρτυρεῖ τὴ σύγκρουση δύο διαφορετικῶν θεολογικῶν «κόσμων»: ἐκείνου ποὺ τεκμηριώνει τὴ διδασκαλία στὰ κείμενα τῆς παραδόσεώς μας καὶ τοῦ ἄλλου ποὺ κινεῖται στὸν πλάνο δρόμο τῶν ἰδεοληψιῶν, ὁ ὁποῖος συνήθως κάνει «χρήσεις» ὄχι τοῦ «καθόλου», ἀλλὰ τῶν «ἀποσπαραγμάτων».

Τὸ «καθόλου» ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ φρόνημα τῶν πατέρων, θὰ ἔλεγα ἔτσι ὅπως διατυπώθηκε παραπάνω. Τὰ «ἀποσπαραγμάτων» ἐκφράζονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν νοσοτροπία τῆς ἀποτείχισεως, οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ φαίνονται ὅτι ὑποστηρίζουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ πράξη, στὴν πραγματικότητα πορεύονται κατὰ «τὸ θέλημα τῶν καρδιῶν αὐτῶν», ὅπως παλαιότερα ὁ Μελήτιος καὶ οἱ ὀπαδοὶ του στὴν Ἀλεξάνδρεια. Οἱ δῆθεν «ζηλωταὶ τῶν πατρικῶν παραδόσεων», ὑποστηρίζοντας τὴν ἀκρίβεια ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀποδοχὴ τῶν πεπτωκότων, τελικὰ ἀπεσχίσθησαν ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα, διακόπτοντας τὴν κοινωνία μὲ τὸν ἅγιο Πέτρο Ἀλεξανδρείας, καὶ στὴ συνέχεια κατέληξαν στὸν Ἀρειανισμό. Ἔτσι, κατὰ τὸν Ἐπιφάνιο Κύπρου, αὐτοὶ «φεύγοντες τὸν καπνὸν εἰς πῦρ ἐνέπεσον»⁸⁴, ποὺ εἶναι δυστυχῶς ἡ μοιραία κατάληξη ὅσων ἐπιλέγουν τὴν ἰδιογνωμοσύνη καὶ ὄχι τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα.

SUMMARY

Photios the Great and Nicodemus Hagiorites:
Their contribution to the formulation of the canonical conscience

By Theodoros X. Giangou

The present lecture, organized in six sections, was offered at the celebration of the annual commemoration of Saint Photius, which was held under the auspices of the Holy Synod of the Church of Greece. In these sections, the relationship between Law and Custom are presented, especially in reference to the question of their priority in the treatment of canonical issues. Characteristically, with respect to the canonical issue of the *per saltum* ordination of Photius at the Synod of Hagia Sophia (879/80), the Easterners supported the possibility of such ordinations arguing that it was a cus-

84. PG 42, 193B.

tom of their church, whereas the Westerners opposed this act as being contrary to the law of Rome. For the Easterners, custom was considered a broader category in comparison to the narrower dimension of written law. The canonical praxis of the East moved within these broader dimensions of customary law in juxtaposition to that outlined in the *corpus canonum* of canonical texts. This can be observed in issues such as the question of fasting, epitimia (Exomologetarion of John the Faster), and monastic regulations, as well as with respect to the reception of heretics within the body of the Church. For example, St Nicodemos Hagiorites and Christophoros Prodromites argued that heretical clergy may be received in orders. They defended their position by invoking liturgical custom. A similar view was held by Photius. Custom and Law formulate the diachronic conscience of the Church.